

Jadran Ferluga

BIZANC NA JADRANU
(6.—13. STOLETJE)

Predavanje v Zgodovinskem društvu, Ljubljana 27. oktobra 1989.

Tema ni do danes, kolikor je meni poznano, obdelana v celoti, niti s stališča bizantinske in srednjeveške zgodovine, niti s stališča pomena Jadranskega morja v preteklosti ter trgovinskih, kulturnih in političnih odnosov med Zahodom in Vzhodom. Ne gre seveda samo za morje in plovbo po njem, ampak prav tako za cel bazen Jadranskega morja od Otrantske ožine do Tržaškega zaliva, za bazen, ki ga omejujejo na Balkanu Dinarske planine, na severu Alpe in na italijanskem polotoku Apenini. V Sredozemlju seže Jadransko morje najbolj globoko v evropski kontinent ter predstavlja tako najkrajšo pomorsko pot iz srednje in zahodne Evrope na Vzhod, v Bizanc (npr. Carigrad), v Sirijo in Palestino, v Egipt (npr. Aleksandrijo) in seveda obratno (v srednjem veku npr. v Raveno, Comacchio, Benetke, istrske luke). Zato je bila plovba po dolžini Jadranskega morja v preteklosti in je delno še danes dosti bolj važna od prečne, od plovbe z vzhodne na zahodno obalo (ki se seveda ne sme zanemariti) in obratno. Plovba po dolžini v srednjem veku, posebno v zgodnjem, je ključ za razumevanje zgodovinskega razvoja Jadranskega bazena.

Tu bom poskušal dati s stališča bizantinske države osnovni pregled dogodkov od 6. stoletja do leta 1204, od bizantinske »rekonkviste« Italije in Dalmacije za vlade cesarja Justinijana I. do prvega padca Bizantinskega cesarstva v teku 4. križarske vojne, po katerem se je Bizanc dokončno odrekel vsake pretenzije na to področje.

Nemogoče je naštetati vse vire za to dobo. Poleg grško-bizantinskih od Prokopija do Konstantina Porfirogeneta, Skilice, Kekavmena in Ane Komnene ter latinskih od Pavla Diakona, frankovskih analov do Ivana Diakona, Viljema Apulskega in nekaterih žitij sem uporabljal razne napise (npr. iz 6. stoletja v Gradežu, iz let 812—820 v Ulcinju, iz leta 639 na otoku Torcello), rezultate podvodne arheologije na vzhodni obali Jadrana in, izjemoma, zgodovinsko-umetnostne spomenike (npr. mozaike iz cerkve San Apollinare Nuovo v Raveni, San Marco v Benetkah za slike ladij, za luko Classis itd.). Prav tako na kratko bi podčrtal, da vsaj po mojem znanju ni monografije, večje študije ali članka, ki bi s stališča Bizanca obravnaval vse to obdobje, razen seveda člankov v enciklopedijah. Publikacij, med katerimi je nekaj odličnih, je precej, vendar bi tu naštel brez pretenzije na popolnost le nekaj piscev pomembnejših del ali člankov: Lenel, Kretschmayr, Cessi, Lombard, Pertusi, Klaić, Schmiedt, Carile, Ferluga.

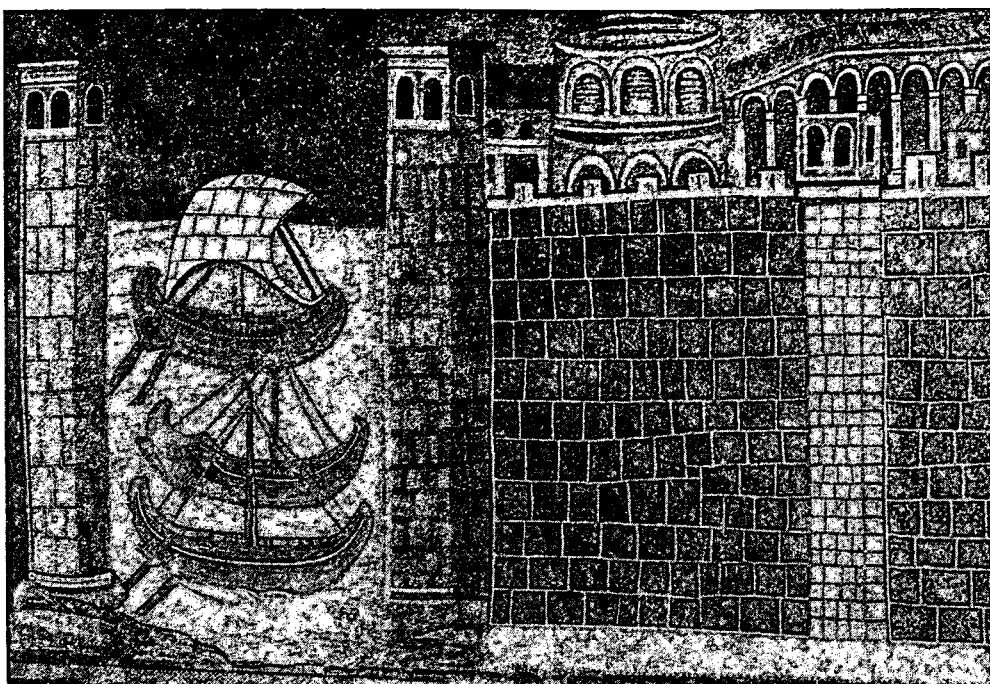
V poznorimski ali zgodnjobizantinski dobi je bilo Jadransko morje še vedno v celoti rimsko; največji del je bil pod italsko prefekturo, manjši pod ilirsko. Vzdolž obal, začenši od jugovzhoda, so se od časa reform Dioklecijana in Konstantina vrstile naslednje pokrajine: severno od Epira (*Epirus nova*) je ležala *Praevalitana*, v teku reform odvojena od Dalmacije, potem *Dalmatia* od Bara do reke Raše, kjer so se začenjale nove italske *regiones*: *Venetia et Histria*, *Flaminia*, *Picenum*, *Samnium* in *Apulia et Calabria*. Dalmacija je doživljala poseben razvoj. Menjala je prefekturo, bila je neodvisna za vlade Marce-

lina, pod Julijem Neposom pa formalno samostojna, stvarno pa odvisna od Carigrada, za vlade Odoakra nekaj časa priključena Italiji.

Dioklecijanove in Konstantinove reforme so zadržale propad Rimskega cesarstva, niso pa ga mogle ustaviti. Notranja kriza se je bolj in bolj širila in vse pogostejši barbarski vpadi so poslabšali stanje v državi ter slabili njeno obrambno moč na mejah. Barbarski napadi v teku tako imenovane »selitve narodov«, ki se začenjajo ob koncu 4. stoletja z vdorom Gotov, ki mu sledijo Atilovi Huni okoli sredine, in ob koncu 5. stoletja Ostrogoti pod vodstvom Teodorika, kakor tudi prehodi rimskih vojsk v teku pogostih državljanskih vojn, ki so pretresale rimsko državo v tem času (npr. boj med Stilihonom in Rufinom ob koncu 4. stoletja; v začetku 5. stoletja ekspedicija Artabura in Aspara v Dalmacijo) so povzročili z ene strani veliko materialno škodo in z druge pomembna demografska gibanja. Pripomniti pa je treba, da so opisi kronistov o pustošenjih barbarov pretirani in da arheološki viri ne izkazujejo usodnega razvojnega preloma na Balkanu, vsekakor ne v Grčiji, Epiru in Dalmaciji, do prihoda in naselitve Slovanov. Po pravici trdi znani francoski bizantolog Paul Lemerle: »Le peuplement des Balkans ne sera bouleversé que par l'arrivée des Slaves«. V Italiji je, menim, podobna situacija: do vpada in naselitve Langobardov ni na Apeninskem polotoku prišlo do radikalnih etničnih, političnih, družbenih, ekonomskih in drugih sprememb. V demografskem pogledu nastopa vsled barbarskega pritiska (predvsem iz notranjosti Balkanskega polotoka in severne Italije) postopno umikanje starega prebivalstva v smer obalnih predelov in utrjenih primorskih mest, kar je vzdolž severne in vzhodne jadranske obale okrepilo romanski etnični element.

Prva bizantinska ekspedicija proti ostrogotski državi, ki je zajemala razen Italije tudi Dalmacijo, je začela leta 535 iz Afrike, pred kratkim osvojene in vrnjene v okvir Bizantinskega cesarstva. Veliko vlogo je odigrala v teku prvih operacij proti Gotom mornarica, s katero so prevažali bizantinske čete iz Afrike na Sicilijo in ki je spremljala kopno vojsko do zavzetja Palerma in potem vzdolž italske obale do Neaplja in Rima. Paralelno so se Bizantinci bojevali v Dalmaciji, kjer je končno Konstancijan s floto zavzel otok Vis in Salono, jo utrdil ter ustanovil tu bazo za nadaljnje bojevanje. Bizantinci so leta 536 zavzeli Rim, toda kmalu potem so Goti oblegali mesto, in Belizar, vrhovni komandant bizantinske vojske v Italiji, je zaukazal generalu Ivanu, naj začne z vojnimi operacijami v *Picenumu* (današnje Marche). Ivan je zavzel Rimini in gotska garnizija se je umaknila v Raveno. Gotski kralj Vitiges je takoj opustil obleganje Rima in pohitel v obrambo Ravene. Belizarju je bilo očitno jasno, kako važne so s strateškega stališča jadranske pomorske baze, ne samo zato, ker je bila na tej obali prestolica gotske države, ampak tudi zato, ker so čez Jadransko morje vodile najkrajše poti iz predelov, ki so bili čvrsto v bizantinskih rokah, predvsem iz Drača in Grčije. In res se je kmalu tu izkrcał evnuh sakelar Narses na čelu velike vojske. Položaj Gotov je vsled bizantinske ofenzive postal kritičen, pa so se končno odločili za pogajanja. Goti so nazadnje sprejeli Belizarjeve pogoje, in ta je maja 540. leta vkorakal s svojo vojsko v Raveno, medtem ko je bizantinska flota z veliko količino žita in drugim prehrambenim blagom zaplula v luko Classis. Kmalu po padcu Ravene so se predala tudi druga mesta in trdnjave v severni Italiji, vse pa je po važnosti prekašala Ravena, nekoč cesarska in kraljevska prestolica, važen prometni center, velika trgovska in vojna luka, skoraj neosvojljiva trdnjava.

Ravenu opisuje Prokopij, tajnik Belizarja in priča mnogih dogajanj v Italiji tega časa kot mesto, ki leži v nižini na dnu Jadranskega zaliva in ki je oddaljeno od morja samo dvajset stadijev, vendar ladje zaradi plitvin ne morejo pristati na to obalo. Tudi kopni vojski ne bi uspelo, približati se mestu, nadaljuje Prokopij, ker reka Po in druge plovne reke delajo okoli mesta močvirja in ga tako z vseh strani obkoljujejo vode.

Slika 1: Ravensko pristanišče Classe (mozaik iz cerkve S. Apollinare Nuovo v Ravenni, 6. stoletje)

Bizantinsko-gotske vojne pa še ni bilo konec. Nezadovoljni so se dvignili Goti pod Totilo, in Belizar, postavljen zopet za vrhovnega poveljnika, je leta 544 odplul iz Salone proti Puli in od tod proti Raveni; tudi on je dal prednost jadranski pomorski poti vzdolž dalmatinske in istrske obale. Ker Belizar ni imel uspehov in je družbena in ekonomska situacija v Italiji postajala bolj in bolj napeta in nevarna, se je cesar Justinijan I. odločil poseči z vso energijo na italsko bojišče. Leta 552 je bil za novega vrhovnega poveljnika v Italiji postavljen Narses, ki je s številno vojsko in bogatimi sredstvi, z veliko odločnostjo in jasno strateško koncepcijo v kratkem definitivno premagal Gote. Ker ni imel na razpolago mornarice, je Narses, še istega leta, izbral pot vzdolž dalmatinske obale do Istre; iz Pulja se ni mogel napotiti v Raveno po *Via Anania*, ki so jo zaprli Ostrogoti in Franki, pa se je, po Prokopijevem opisu, odločil za obalno pot, ki so jo sovražniki imeli za neprehodno. Z nekaj ladjami in mnogimi čolni je prečkal »številne plovne reke, prav tam, kjer se izlivajo in je zaradi njih vsa ta pokrajina neprehodna«. Še istega leta 552 je Narses zavzel Raveno, premagal Gote pri *Busta Gallorum* in končno pod Vezuvom. To je bil konec ostrogotske vlade v Italiji.

Po končani bizantinsko-gotski vojni je bilo Jadransko morje zopet v celoti pod bizantinsko oblastjo. Dalmacija je ostala administrativno oddeljena od Italije. Kot v kasnorimski dobi je bila Ravena metropola nove province Italije, ki je zajemala samo polotok, brez Sicilije, ki je bila pod direktno upravo Carigrada.

Leta 568 so Langobardi prodrli v Italijo in kmalu osvojili številna mesta v notranjosti, niti enega pa na obalah Jadrana. Resda je padel v njihove roke Oglej, toda del prebivalstva se je umaknil v Gradež. Proti koncu 6. stoletja, verjetno v začetku 80-tih let, je dobila bizantinska Italija novo administrativno ureditev in močno vojaško organizacijo: ustanovljen je bil ravenski ali

italski eksarhat. Tako se je okrepila obrambna moč te bizantinske periferne oblasti; eksarhu je bila podrejena ne samo vojaška, marveč tudi vsa civilna uprava. Eksarh je poleg kopenskih čet imel pod seboj tudi nekatere mornariške enote, kar potrjujejo delno sodobni viri: a) leta 586 je eksarh interveniral v Gradežu, kjer je patriarha in tri druge istrske škofe osebno izvelkel iz stolne cerkve ter jih s silo odpeljal v Raveno; b) po letu 585 je eksarh Smaragd odplul s floto dromonov proti Paviji; in še en primer: c) cesar Konstantin IV. je leta 680 ukazal eksarhu Teodoru, naj, med drugim, zaščiti italske škofe, ki potujejo v Carigrad na IV. ekumenski koncil, z vojnimi ladjami, s *castellatos dromones*.

Sčasoma je vojaška moč eksarhata oslabil, tako tudi na morju. To potrjuje pismo papeža Gregorja III. iz leta 740—741, s katerim prosi duksa beneške province Urša, da pomaga eksarhu, ki so ga Langobardi pregnali iz Ravene, da se vrne v glavno mesto eksarhata, kar se je tudi zgodilo s pomočjo »navali exercitu« Benečanov. V 6. in delno 7. stoletju je bila Ravena poleg Ancone glavna luka na Jadranu, ker se Benetke še niso bile rodile, Oglej pa je postopoma propadal od časa barbarskih vpadov naprej, posebno pa pod langobardsko zasedbo. V Raveno so se stekali potniki, med njimi eksarhi, uradniki, vojaki in trgovci, blago iz Carigrada, Sicilije in sploh z vzhoda, seveda tudi iz Dalmacije in Istre. Podatki virov, čeprav redki, potrjujejo, da je v tem času obstojal promet med Raveno in prestolnico cesarstva in drugimi bizantinskimi lukami (Drač, Solun idr.). Položaj ravske luke ni bil preveč ugoden. Čeprav so bile ladje skromne tonaže in majhnega ugreza, so morale vendar čakati na plimo, ko je kanal, ki je vezal luko z morjem, postajal zopet ploven. Gornjemu opisu Prokopija bi dodal še opis Jordanesa, gotskega ali alanskega škofa iz 6. stoletja, po katerem je Ravena kakor otok, obdan z vodo, morjem in močvirji; njena luka — misli verjetno na *Classis* — ki je nekoč sprejemala do 250 ladij, pa je videti sedaj kakor vrt, poln dreves, s katerih visi sadje in ne jadra, kakor nekdanj. Obalo je postopno zasipal pesek, ker niso več čistili korit rek in kanalov; menjavala je obliko in zato je Ravena verjetno že v 6., vsekakor pa v 7. stoletju imela ne eno, ampak več luk. Kot že rečeno, je sčasoma oslabil moč eksarhov, tako da so se morali omejevali na lokalno obrambo predvsem ostankov bizantinskega ozemlja v severni Italiji; že v sredi 7. stoletja se je začelo premeščanje težišča bizantinske oblasti na jug italskega polotoka in na Sicilijo. Končno so eksarhat leta 751 zavzeli Langobardi, v srednji Italiji se je kmalu potem rimski ducat pretvoril v papeško državo, tako da je Bizancu ostal le južni del.

Sredi 7. stoletja in še dolgo po tem je Bizanc še vedno gospodaril Jadran-skemu morju, čeprav so bile nastopile precejšnje spremembe na njegovih obalah. Na dnu zaliva, na otokih in na peščenih plavinah, poznanih kot »lidi«, so se v vse večjem številu naseljevali begunci iz kopne Venecije, pa tudi iz Panonije in Norika. Tako so se z novimi močmi krepili mali centri kot Gradež, Altino, Torcello, Murano, Equilo, Caorle, Malamocco, Olivolo in drugi, med katerimi je v tem času bila najvažnejša *Civitas nova*, ki je v čast vladajočega cesarja dobila ime Eraclea. Tako je nastalo, kar bi lahko imenovali primorska ali bizantinska Venecija.

Vzdolž vzhodne obale v Istri, ki je dolgo tvorila eno upravno enoto (provinco) z Venecijo, je Bizanc, celo po vpadih Slovanov v severne in severovzhodne kraje polotoka še vedno čvrsto držal pod svojo oblastjo obalo in dele notranjosti z mesti in kasteli (Koper, Izola, Poreč, Novigrad, Rovinj, Pula, Labin, Motovun, Buzet).

Slovani so tudi v prvi polovici 7. stoletja zavzeli skoraj vso Dalmacijo in porušili njeno glavno mesto Salono; zavzeli so tudi Prevalitano in večji del Epira. Pod bizantinsko oblastjo so ostali dalmatinski otoki in na obali mesta

Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik, Kotor, kakor tudi nekaj manjših mest — *πολιχνα* — kakor Yadria, Butova, Rosa in druga. Tu je nastalo, kar bi ime-novali bizantinska Dalmacija. V Epiru so ostali bizantinski obala in nekatera mesta, med njimi Bar, Ulcinj, Lješ, Svač, Drač, Valona, Skadar, Drivast, Kroja, Glavinica in druga.

Na zahodni jadranski obali je Bizanc obdržal ustja reke Pada, Ravenski eksarhat do Ancone, pa je izgubil mnoga važna mesta in luke, med njimi Bari in Brindisi. Ko so Langobardi zavzeli Raveno, je Bizanc v Italiji okoli srede 8. stoletja obdržal samo še na jugu Galipoli in Otranto. Te spremembe pa so komaj vplivale na bizantinsko talasokracijo na Jadranu, ki ni bila niti ome-jena niti zmanjšana bodisi na vzhodni obali od Slovanov bodisi na zahodni od Langobardov. Langobardi niso pokazali skoraj nobenega interesa za morje, Slo-vani pa še niso bili nevarni.

V Dalmaciji je veliko število starega prebivalstva pobegnilo pred Slovani na otoke, med njimi oni iz porušene Salone. O njih pripoveduje Tomaž, arhi-diakon splitski v 13. stoletju, da so začeli na otokih iskati ugodna mesta, da so zidali hiše in se posvetili trgovini — *navibus per mare negotiantes discurrunt*. Organizirali so obrambo otokov, poleg tega pa so celo »*electi juvenes armatis liburnis ceperunt per Dalmatie littora discurrentes hostibus insidiari. Tantas enim cedas et predas de ipsis cotidie faciebant, quod nullus Sclavorum erat ausus ad mare descendere*«. Po nekem času so Salonitanci zapustili otoke in se naselili v Dioklecijanovi palači, ki je bila prava trdnjava, v kateri so se mogli uspešno braniti pred Slovani. Tako so bili postavljeni temelji srednjeveškega Splita. Prehod z otokov na kopno je bil izveden brez težav, ker so dalmatinski Romani še vedno neomejeno gospodarili nad morjem.

Še enkrat moram opozoriti na pojav, za katerega menim, da potrjuje situ-acijo na Jadranskem morju v 7. in 8. stoletju, kot sem jo pravkar opisal. Od srede 7. stoletja do 30-tih let 9. stoletja, ko je v beneški kroniki Ivana Diakona iz 11. stoletja omenjen neki slovanski poslanik z neretljanskih otokov, imamo samo en pomorski podvig, eno samo akcijo Slovanov na morju. Leta 642 so pre-šli Jadran »*cum multitudine navium*« — pustimo za sedaj na strani vprašanje, od kod jim to ogromno število ladij — in napadli langobardski Sipont. Iz tega osamljenega poročila ni mogoče delati daljnosežnih zaključkov o izredni po-morski spretnosti Slovanov že v prvih stoletjih življenja v novi domovini.

Vzhodna obala Jadranskega morja, bogata z otoki in otočji, kjer so ladje kakor v kanalih varno plule, je bila za bizantinsko državo zelo pomembna, ker so se na gornjem Jadranu še vedno nahajala njena važna področja. Kakor smo videli, je tu do leta 751 obstojal Ravenski eksarhat; Istra je bila izgubljena šele pred koncem 8. stoletja; bizantinska provinca *Venetia* se je polagoma ali ne-pretrgano in na specifičen način ločevala od Cesarstva. Dosegla je neodvisnost, zastopajoč interese Bizantinskega cesarstva, pazila pa je predvsem na svojo lastno korist. Bizanc je torej branil svoje položaje na Jadranu ter so se ga v največji meri tikali problemi plovbe v tem delu Sredozemskega morja. Koristno je v tem pogledu navesti citat iz *De administrando imperio* cesarja Konstan-tina VII. Porfirogeneta iz 10. stoletja, ki se glasi: »Treba je vedeti, da so pod oblastjo Dalmacije do Beneventa otoki gosti in številni, tako da se tam ladje nikoli ne boje neviht«. V tem kratkem stavku je zgoščena vsa pomembnost, ki jo je imela vzhodna obala Jadrana za Bizanc, kasneje za Benetke, končno za vsako pomorsko silo v vsem obdobju plovbe na jadra.

Pomorščaki so morali tedaj imeti veliko prakso in precej stvarnega znanja: morali so dobro poznati vetrove in morske tokove, obalne poti, ker je bila tu orientacija varnejša od one na odprtem morju s pomočjo zvezd, dobre in šte-vilne luke, kamor so se lahko umaknili pred nevihto, kjer so lahko popravili jadra, vesla ali druge poškodbe in nabavili svež živež: meso, kruh, zelenjavo,

predvsem pa vodo. S tega stališča in v danih pogojih plovbe je imela vzhodna obala Jadrana očitno prednost pred zahodno. Te razlike so bile, tako vsaj mislim, odločilne pri političnih, upravnih, strateških in drugih odločitvah sil, zainteresiranih za plovbo na Jadranskem morju. Res da je za dalmatinsko zgodovino tega časa malo virov, vendar ti potrjujejo splošne zaključke glede pomembnosti naravnih pogojev na morju, lege otokov in števila luk. Spomnimo se zopet teksta iz *De administrando imperio*; navedel bi samo še en opis iz začetka 9. stoletja iz »*Historia translationis sancte Anastasie*«, ki se glasi: »... *atamen navigantes, cum saepissime insulis, villis, oppidis et civitatibus applicantes, in eas descendissent causa recreationis humanae*«.

Trgovski promet je v 6. in 7. stoletju vsekakor oslabil, ni pa ugasnil, med drugim tudi zato, ker so bile tu kot drugod pomorske poti edina prometna zveza z izoliranimi pokrajinami v Bizantinskem cesarstvu. Viri so za to dobo zelo skopi tako za trgovino kakor za plovbo. Kot smo videli, so se dalmatinski Romani, ki so se pred Slovani umaknili na otoke, kaj kmalu, torej verjetno že v drugi polovici 7. stoletja, posvetili trgovini; sodeč po kontekstu je šlo lahko le za lokalno trgovino. V *De administrando imperio*, čeprav iz 10. stoletja, je verjetno dana ista slika, ko se za starejšo dobo navaja na severu jadranskega zaliva v beneških lagunah Torcello kot velik trgovski center — *ἐμπόριον μέγα* — in še mnoga druga mesta. Ta so v tem času, torej še pred prehodom centra beneške province na Rialto v prvih desetletjih 9. stoletja, bila prav tako trgovski centri, čeprav skromni. O dobrem ekonomskem stanju tega predela je pisal že Kasiodor v pismu iz leta 537 ali 538 pomorskim tribunom province Venecije. V pismu jih prosi, da s svojimi številnimi ladjami prepeljejo olje in vino iz Istre v Raveno. V pismu opisuje Kasiodor življenjske pogoje na lidih in v lagunah, kjer je resda malo živil, so pa bogati s soljo in ribami in prebivalstvo ima možnost menjave lokalnih pridelkov z zaledjem. Prebivalstvo je torej živelo predvsem od ribolova in proizvodnje soli, pa tudi od prevozne aktivnosti po morju, še več pa po lagunah in rekah, ki so se iztekale vanje. Tedaj so bili na primer v Gradežu poveljniki trgovskih ladij in neki »*naucleri*« so plačali del talnega mozaika v katedrali. Viri omenjajo beneške »*naves*« šele v 8. stoletju, med drugim na rekah Adige, Brenta, Sile, Piave, pa tudi na reki Po, kjer je mestom province Venecije delal nevarno konkurenco Comacchio. Pred koncem stoletja so beneški trgovci stalno prebivali v Raveni, leta 780 so prodajali v Paviji pozlačeno pavje perje, žamet in svilo, škrlatno blago iz Tira ter dragocene kože. Luzzatto, znan sodoben beneški gospodarski zgodovinar meni, da so beneški trgovci pripeljali to blago vzhodnega porekla v Pavijo skupaj s tovorom soli in dodaja: »mentre resta ancora incerto se il trasporto dall'oriente bizantino a Venezia si facesse su navi venete o greche«. Poznani Rižanski placit iz leta 804 dopolnjuje to sliko: tudi Istrani so živeli od ribolova in v Novigradu je ta prinašal davčnemu uradu — *publico fischo* — na leto »*amplius quam quinquaginta solidi mancosi*« in ribe za »*sua mensa ad satietatem*«; Istrani so izvažali olje in vino, ki so ga pridelovali v velikih količinah okoli Novigrada ter na posestvih Orcionis, Petriolo, Ioanni Cancianico, Arbe; pritoževali so se, da morajo za frankovske gospodarje s svojimi ladjami pluti v beneško področje, v Raveno in Dalmacijo ter »*per flumina*«. Rižanski placit, ki opisuje situacijo v bizantinski Istri v drugi polovici 8. stoletja, prepričljivo govori o lokalnem značaju plovbe in trgovine na Jadranu.

Naša znanja delno dopolnjuje podvodna arheologija. Podatki so, čeprav nepopolni in skromni, vendarle zanimivi. V luki Polače na otoku Mljetu, v Trdnju na reki Krki, v vodah Lastova, Mljeta, Kornata, Korčule in Premude so našli amfore, sidro, steklene in keramične predmete, železno orodje, vse bizantinskega izvora.

Lahko torej trdimo, da trgovske poti med Vzhodom in Zahodom, ki so potekale po Jadranskem morju, kakor tudi plovba vzdolž vzhodne jadranske oba-

le v teku tzv. »dark ages« v 7. in 8. stoletju nikoli niso bile pretrgane, tudi če nam viri nič ne povedo o »nacionalnosti« ladij ali o pogojih trgovine in plovbe. Ker pa so zelo verjetno ti pogoji bili na Jadranskem morju v bistvu skoraj isti ali zelo podobni kot v drugih pomorskih pokrajinah, se lahko z vso potrebno previdnostjo poslužujemo analogije.

Za to dobo bi bilo zanimivo podrobneje analizirati Rodoški pomorski zakon. To je privatna zbirka predpisov za plovbo in trgovino, ki pa ima na pol uraden značaj. Rodoški zakon vsebuje predpise za prevoz blaga, potnikov in njihovih stvari, njihovega odnosa do poveljnika, navodila za posadko in njeno disciplino, za trgovske in prevozne pogodbe, za poškodbe ladij in havarije, za primere, ko je treba vreči blago v morje zaradi nevarnosti itd. Težko je na podlagi vsebine precizno datirati Zakon in lokalizirati pomorsko pokrajino, tedaj še v sklopu bizantinske države, na katero se nanaša. Splošen vtis je, da so to pravila za urejanje lokalnega prometa, kar bi danes imenovali kabotažo, lokalno plovbo, v času razvitega gusarstva in skromne trgovine. Po vsem sodeč je zakon iz 7., 8. stoletja in pomorska pokrajina je verjetno Egejsko morje. To pa ne pomeni, da na drugih morjih, kjer je Bizanc obdržal popolno ali delno kontrolo nad pomorskimi potmi, ni bilo pogojev, ki so vsaj delno odgo-varjali razmeram v rodoškem pomorskem zakonu.

V tem času je prišlo do nekaterih sprememb v konstrukciji ladij, ki so imele določen vpliv tudi na trgovski promet. V Bizancu so uporabljali pri gradnji ladij še naprej rimske metode. S slabljenjem trgovine, vsled zmanjšanja državne podpore ter pojava Arabcev na morju, dosti manj zaradi Slovanov, so v 6., 7. stoletju te metode postopoma opuščali. V 7. stoletju so gradili lažje, predvsem pa manjše ladje, vedno bolj so uporabljali tehniko ogrodja; primer take ladje iz 7. stoletja so našli v Egejskem morju pri turškem otoku Yassi Ada. Čeprav je bizantinska država izgubila veliko ozemlja, ni v 7. stoletju manjkalo lesa, predvsem cipresnega, za gradnjo ladij. Poleg vojnih ladij dromonov, helandij, pamfilov, galej, ki so bile od 7. stoletja oborožene z grškim ognjem, so plule po Sredozemskem in Jadranskem morju predvsem okrogle ladje, uporabljali pa so tudi dolge in hitre za prevoz potnikov in luksuznega blaga. Ladje so redko imele več kot 300 ton, v tem času so imele večinoma okoli 40 ton. Namesto štiriočlatega jadra se je uveljavilo latinsko, kar je omogočilo jadranje proti vetru.

Ker daljave niso bile velike, so ladje lahko imele skromno tonažo; nosilnost se je povečala za kakih 10 % s preходом od amfor na sode za prevoz žita, olja in vina. Vse to je zmanjšalo ceno gradnje in opreme ladij ter transporta blaga. Ladjeve te dobe je bilo potemtakem donosnejše ter je pripomoglo k temu, da je trgovina preživela težke čase, čeprav se je tržišče zmanjšalo.

Proti koncu 8. stoletja, v dobi velikih političnih in družbenih sprememb v Evropi, je Bizantinsko cesarstvo imelo pod svojo oblastjo na Jadranu Dalmacijo, Venecijo in nekaj mest v Apuliji; ker pa so vsi ti bili preslabi, se je bizantinska oblast na Jadranu opirala na pomorske baze Drača in Kefalonije. Venecija je prišla tedaj med dva ognja, med mlado frankovsko državo v ekspanziji in Bizantinsko cesarstvo, ki je trdovratno branilo vsak kos svojega ozemlja. Obe strani sta se poslužili sile: frankovskim napadom v letih 804—805 in 810 je Bizanc odgovoril z ekspedicijami flot v letih 806—807, 809 in 810; takrat se je zadnjič bizantinska flota pojavila v severnem Jadranu. Franki so celo za kratek čas zavzeli Venecijo in s pomočjo beneške mornarice tudi Dalmacijo. Končno so se v zadnjih letih vlade cesarja Nikeforja (802—811) začela pogajanja med obema silama in se zaključila, na osnovi starejšega sporazuma iz leta 802, z aachenskim mirom, ki pa je bil ratificiran šele leta 814 in 815 in s katerim so bile odrejene meje vplivnih področij obeh cesarstev. Na podlagi tega miru se je Bizantinsko cesarstvo odreklo Istre in večjega dela Italije, izgubilo je Dalmacijo z izjemo primorskih mest in otokov, zadržalo pa je Vene-

cijo, Sicilijo, Kalabrijo in Neapeljski dukat in moralo priznati cesarski naslov Karlu Velikemu. Leta 812 so bizantinski odposlanci v Aachenu pozdravili frankovskega monarha kot basilevsa.

Poglejmo, kakšen je bil razvoj bizantinskih ozemelj na Jadranu po aachenskem miru! Primorska Venecija je ostala bizantinska provinca »v formi, če ne v duhu in dnevni praksi«, kot meni Roberto Cessi. Da so Benečani sami želeli ostati pod bizantinsko suverenostjo, trdi skoraj sto let kasneje cesar Konstantin VII. Porfirogenet, ki navaja beneški odgovor kralju Pipinu iz leta 810: »Mi hočemo biti podaniki — *δοῦλοι* romijskega cesarja, ne pa tvoji«. Provinca Venecija pa ni postala bizantinska »tema«, namreč vojno-upravna enota pod strategom, guvernerjem, ki je v svojih rokah združil vojno in civilno oblast; verjetno se bizantinski vladi to ni zdelo potrebno. Bizancu je najbrž odgovarjal *status quo ante*, ker je tako obstojala na pol neodvisna država, ki ga je ločila od druge velesile, ali pa so v Carigradu smatrali, da se na gornjem Jadranu bizantinski interesi ujemajo z beneškimi, pa niso videli razloga, da bi v tej periferni regiji spremenili v bistvu zadovoljivo vojaško ureditev in politično stanje. Kakor smo videli, je v prvem desetletju 9. stoletja bizantinska vlada povrnila ravnotežje v severnem Jadranu s pomorskimi ekspedicijami, ki so prihajale, ne iz baz na jadranskih obalah, ampak iz baz na Jonskih otokih ali direktno iz Carigrada. Situacija se ni menjala po aachenskem miru: bizantinske baze so ostale, tako kot prej, izven Jadrana, kontrola morja pa je bila prepuščena lokalnim dalmatinskim oblastem, predvsem pa Benetkam, ki so korakoma in nepretrgano sledile bizantinskemu umiku z Jadrana. Tako se je začel na Jadranu proces, ki ga lahko imenujemo inverzija trgovskih tokov. Benetke so tudi z druge strani zavarovale svoj položaj: leta 840 so Benečani na osnovi privilegija, znanega kot *Pactum Lotharii*, ki jim ga je podelil nemški cesar, uredili svoje politične in gospodarske odnose s sosedami. Beneški trgovci so dobili popolno svobodo trgovine v severni Italiji, od Istre in Furlanije do Ancone in Ferma v Markah. Pakt je bil vse do leta 1220 večkrat potrjen, tu in tam so dodali posebne ugodnosti in dovolili pristop do novih tržišč. Tudi Dalmacija je po aachenskem miru ostala bizantinska provinca. Periferna oblast cesarstva, daleč od centralne vlade, je bila sestavljena iz mest, ki so v prvi polovici 9. stoletja postala močnejša, na prvem mestu med njimi Zadar, nova metropola province. Dalmacijo je odlikovala visoka stopnja samoupravljanja, tako v mestih kot na ravni province. Od 6. stoletja je bil na čelu Dalmacije prokonzul, izvoljen od lokalnih velikašev. Okoli srede 9. stoletja je kot upravitelj Dalmacije v Taktikonu Uspenskega, hierarhijskem seznamu bizantinskih funkcionarjev, imenovan arhont, morda lokalni velikaš iz Zadra, potrjen od centralne vlade, ali pa cesarski funkcionar, poslan v to periferno primorsko območje z izrazito pomorskimi nalogami. Kakorkoli že, osnovna struktura Dalmacije je temeljila na mestih in njihovem samoupravljanju na čelu s priorji, med katerimi je zavzemal posebno mesto zadrski, ki je predstavljal dalmatinsko provinco pred cesarstvom in svetom. Na zahodni obali Jadrana, v južni Italiji, je bil bizantinski samo še Otrantski dukat, osnovan verjetno leta 758, ko je mesto prišlo zopet pod bizantinsko oblast; zajemal je tudi mesto Gallipoli. Dukat ni imel velikega pomena za obrambo položajev na Jadranskem morju; v tem pogledu se je bizantinska vlada predvsem oslanjala na temi Drač in Kefalonija.

Okoli srede 9. stoletja je prišlo v Jadranskem morju do velikih sprememb: vanj so z juga prodrli Arabci, na vzhodni obali pa so se pojavili kot nova, pomembna sila Slovani, Hrvati in Neretljani. Arabci so do konca 8. stoletja zavzeli sredozemske obale od Sirije do Španije. Z osvojitvijo otoka Krete v 20-tih letih 9. stoletja ter z invazijo Sicilije leta 827 se je v Sredozemlju začela nova doba. Moč Bizanca je oslabela nasploh, posebno pa na Jadranu. Kretske Arabci so leta 840 zasedli Tarent; bizantinsko in beneško ladjevje je napadlo arab-

sko v Tarentskem zalivu in bilo poraženo. Z zasedbo Tarenta in zmago nad bizantinsko-beneškim brodovjem so bila Arabcem odprta vrata v Jadransko morje; vpluli so vanj s 36 ladjami pod poveljstvom sahiba Kalfuna in konec marca leta 841 sežgali Osor na Cresu. Ko so se vračali, so napadli Ancono in Adrijo na ustju reke Po, oropali Budvo, Risan (ali Rose) in Kotor in v Otrantskem kanalu ujeli beneške ladje in trgovce, ki so se vračali s Sicilije. Prihodnje leto so zopet premagali beneško ladjevje pod poveljstvom doža Petra Tradonika pri otoku Susku. Ker so bili medtem osvojili velik del južne Italije, so utemeljili v Apuliji emirat z glavnim mestom Bari. Emir, ki je obstojal skoraj dve in pol desetletji, od leta 847 do leta 871, je postal baza za še drznejše in pogostejše napade na vzhodno jadransko obalo. Arabci niso napadali hrватskih in neretljanskih mest, saj jih je bilo malo na obalah; razen tega se verjetno niso hoteli spuščati v nevarne boje še z drugimi mornaricami, zlasti ker jih te niso napadale.

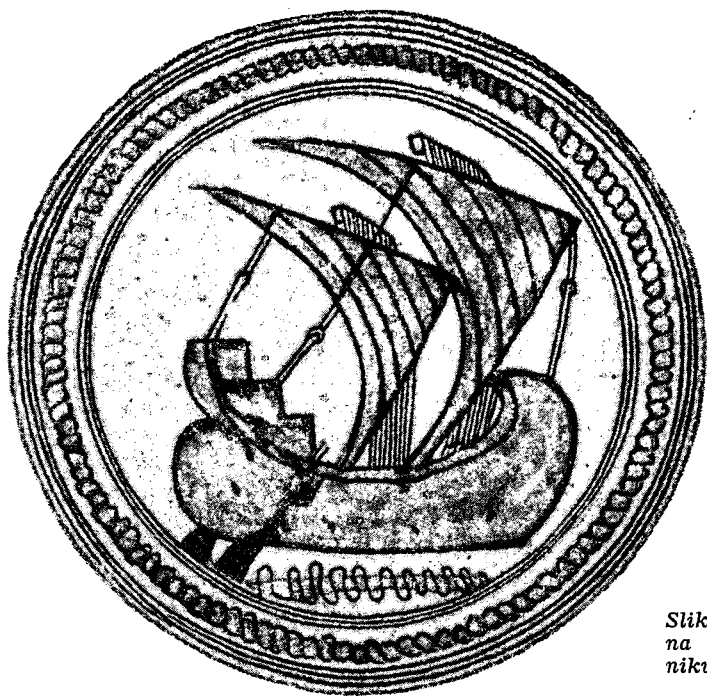
Ko je arabsko ladjevje iz Krete in Barija leta 866 prišlo pod Dubrovnik in ga oblegalo, so se Dubrovčani obrnili za pomoč na Carigrad. Novi cesar Vasilij I. je poslal močno ladjevje 100 helandij pod poveljstvom drugarja flote Nikito Orifom. Arabci so se po 15-mesečnem obleganju morali umakniti v svoje baze. Še istega leta so Benečani pri Tarentu premagali arabsko floto, kar je utrdilo bizantinski ugled in pripomoglo k obnovi bizantinske suverenosti na obalah Jadrana. Pomoč Dubrovniku je bila pravzaprav del nove in širše politike, ki je imela namen obnoviti bizantinsko talasokracijo v Sredozemlju, torej tudi v Jadranskem morju, pred nevarnostjo, ki je prihajala od zapadnih Arabcev. Vsled pomorske intervencije pod Dubrovnikom so prišli zopet pod bizantinsko suverenost Hum, Trebinje in Konavlj; nova bizantinska ekspedicija je prisilila tudi Neretljane, da so priznali bizantinsko nadoblast. Vasilij I. se je tudi dogovoril z nemškimi cesarjem, da skupaj osvobodita južno Italijo od Arabcev. Bizantinski cesar je ukazal Zahumljanom, Travunjanom in bizantinskim mestom Dalmacije, naj pripravijo ladjevje in s pomožnimi četami pridejo pod Bari, ki so ga oblegale že čete cesarja Ludvika II.; del vojske so na svojih ladjah prepeljali v Italijo Dubrovčani. Tu so pa našli samo majhne frankovske sile in cela flota s pomožnimi slovanskimi četami se je vrnila domov. Na vabilo Ludvika II. je pod Bari doplul hrvaški knez Domagoj s svojim ladjevjem. Februarja 871 so mesto v naskoku osvojili. Bizanc je tako ostal praznih rok in odnosi med bizantinskim in nemškim cesarjem so se zaostri. Šele kasneje, ob koncu leta 876, po Ludvikovi smrti, je Bari odprl vrata bizantinskemu strategu. Leta 873 so Bizantinci vzeli Arabcem važno luko Otranto, prav na izhodu oziroma vhodu v Jadransko morje. S padcem Barija in Otranta je bila delno odvrnjena arabska nevarnost; ostali pa so še vedno nevarni Arabci z otoka Krete. Ti so leta 872 napadli nekatera dalmatinska mesta in otok Brač; leta 875 so se pojavili pred Gradežom v Tržaškem zalivu; mesta niso mogli zavzeti, ker je šel dožev sin Ivan z ladjevjem proti njim. Arabci so morali opustiti obleganje Gradeža, pa so prešli Jadran ter napadli in oropali Comacchio. To je bila njihova zadnja pomorska ekspedicija v Jadransko morje. V 11. stoletju so Arabci še gusarili vzdolž zapadne balkanske obale in požgali Krf, toda leta 1032 so jih pred Navpaktom premagali združeni Bizantinci in Dubrovčani ter jih z velikimi izgubami prisilili, da so se vrnili na Sicilijo.

Kakor rečeno, so se poleg Arabcev pojavili na Jadranu kot nova sila Slovani, Hrvati in Neretljani. Ti so bili nova nevarnost za Benetke, ki so se vedno bolj razvijale in krepile. Benečani so trgovali po vzhodnem Mediteranu, predvsem pa po vsem Bizantinskem cesarstvu, pa je bila zanje pomorska pot vzdolž vzhodne jadranske obale življenjsko pomembna. Razen tega so iz Dalmacije izvažali olje, vino in drugo blago, predvsem pa les in sužnje. Z druge strani so se Hrvati in Neretljani bolj in bolj obračali k morju, prešli na otoke,

se posvetili trgovini in v večji meri tudi gusarstvu. Tako je prišlo med Benečani in Slovani do vse pogostejših spopadov.

Neretljanska kneževina, ki se je razprostirala med Cetino in Neretvo in zaobjemala otoke Brač, Hvar, Korčulo, Mljet in morda tudi Lastovo, je sekala Dalmacijo na dva dela. Težko je reči, kdaj so Neretljani prešli s kopnega na otoke ter vsaj delno pretrgali, vsekakor pa ogrozili morske komunikacije. Šele leta 830 slišimo, da je neretljanski poslanik — *missus de insula Narrentis* — prišel v Benetke, da je bil krščen in da je bil sklenjen mir, ki pa ni dolgo trajal. Res ta podatek Ivana Diakona ne pove veliko, zaključimo pa lahko, da so Neretljani morali biti okoli 30-tih let 9. stoletja že precejšnja pomorska sila in nevarni gusarji na Jadranu, saj isti vir dodaja, da so v tem času, namreč okoli let 834—835, Neretljani ujeli beneške trgovce, ki so se vračali iz južne Italije, in jih vse pobili. Situacija se je prav gotovo še poslabšala, ker je dož Peter Tradonik v letih 839—840 opremil vojne ladje in napadel najprej Hrvate; zdi pa se, da ni imel velike sreče, ker je s hrvaškim knezom Mislavom (okoli 835 — 845) sklenil mir. Takoj po tem se je napotil na Neretljanske otoke, toda tudi tu je bil sklenjen z neretljskim knezom — judeškom Družakom mir, ki pa ni dosti veljal, ker je dož kmalu moral zopet proti njim. Tudi tokrat so bili Benečani odbiti, več kot sto so jih pobili in dož se je vrnil »*absque triumpho*«. Ker je stanje na Jadranu postajalo težje in težje, so Benečani sklenili pogodbo z italjskim kraljem Lotarjem za skupen nastop proti Slovanom v Dalmaciji. Za Benetke pa ni bilo miru na morju: v času, ko so Arabci premagali Benečane pri Tarentu in pri Susku, so Slovani, verjetno Neretljani, oropali Caorle. Benetke so čakale na ugodno priliko, da vrnejo varnost plovbi vzdolž dalmatinske obale, pa so izkoristile notranje nereda, državljansko vojno in spremembo dinastije na Hrvaškem. Leta 864 je namreč dož Ursus Particiacus (864—881) odplul z beneško floto proti novemu hrvaškemu knezu Domagoju, ki pa se ni spustil v boj, ko je videl množino ladij, ampak je pristal na mir in dal talce kot jamstvo za svobodno plovbo. Ta opis Ivana Diakona je komaj prepričljiv, ker dož ne bi zahteval talcev, ki jih je vzel s seboj v Benetke, ko bi se bil Domagoj res brezpogojno vdal. Leta 872 so hrvaški in neretljanski gusarji zopet napadli Benečane. Začasni mir je bil obnovljen šele na papeževo posredovanje.

Medtem se je na Jadranu spremenila bizantinska politika. Vasilij I. je že v prvem letu svoje vlade, kot smo videli, priskočil v pomoč Dubrovniku in odgnal Arabce. Bil je to začetek aktivne bizantinske politike na Zahodu, ki se je kazal med drugim v intervenciji pod Barijem. Tedaj je tudi v Dalmaciji Bizantinsko cesarstvo utrdilo svojo oblast. Dalmacija je bila povzdignjena v rang teme s strategom na čelu in tako ožje povezana s Carigradom. Za vlade kneza Domagoja se je menjala tudi hrvaška politika na Jadranu. Njegov predhodnik, knez Trpimir, se ni spuščal v boje na morju, za Domagoja pa so Hrvati, ki jih Ivan Diakon imenuje *Sclavorum pessime gentes*, ropali po bizantinski Dalmaciji in Istri, kjer so napadli Umag, Novigrad, Sipar in Rovinj. Ko pa je bil beneški dož Ursus Particiacus obveščen, da se pripravljajo napasti tudi Gradež, je doplul s 30 ladjami in jih premagal v istrskih vodah. S tem je bil prekinjen mir med Hrvati in Benečani. Dokler ni umrl Domagoj, po Ivanu Diakonu *Sclavorum pessimus dux*, ni bilo miru, tako da sta dož Ursus in njegov sin in sovladar Ivan šele po njegovi smrti sklenila mir — *pacem et concordiam* — s Hrvati. To ni bilo mogoče z Neretljani, pa so proti njim Benečani poslali floto. Leta 878 je s pomočjo Bizanca postal knez na Hrvatskem Zdeslav, in tedaj so uredili odnose z mesti v severnem in centralnem delu bizantinske teme Dalmacije, z Zadrom na čelu. Ta mesta so Hrvatom plačevala tribut 710 nomizem, poleg tega pa so dajala še vino in druga živila, ki so jih prej dobavljala bizantinskemu strategu. Na jugu je Dubrovnik, ki se je polagoma odvajal od ostale Dalmacije, plačeval knezova sosednih Zahumljanov in Travunjanov vsakemu po 36 nomizem. Zdeslav je vladal zelo kratek čas, že leto pozneje (879) ga je

Slika 2: Podoba ladje na bizantinskem krožniku iz 13. stoletja (Muzej v Korintu)

ubil Branimir. Za časa Branimira ni takoj prišlo do spopadov z Benetkami; šele aprila 887 je dož Peter I. Candian, takoj ko je prišel na oblast, organiziral pomorsko ekspedicijo proti Neretljanom. Ko je ta ostala brez uspeha, je že konec avgusta istega leta sam na čelu 12 ladij odplul v Dalmacijo in pri Makarski napadel Neretljane na kopnem in na morju. Po prvem uspehu pa se je vojna sreča obrnila. Slovani so Benečane napadli z vso silo, v boju je padel sam dož in še veliko drugih, ostali pa so zapustili bojišče in se vrnili v Benetke. Domnevamo, da so od tedaj Benečani plačevali Hrvatom tribut za mirno plovbo po Jadranu. Pred koncem 9. stoletja (899) so Madžari s čolni iz kože vpadli v beneške lagune, Chioggia je bila požgana, toda beneška flota pod dožem Petrom Tribunom je pri Albioli premagala Madžare in tako odstranila novo nevarnost od Jadranskega morja.

Jadransko morje je od konca 9. stoletja do druge polovice 10. doživelo dobo miru in prosperitete. Mesta bizantinske Dalmacije so s pogodbo iz leta 878/879 uredila odnose s sosedi v zaledju. Vse 10. stoletje so ostala bizantinska, kot sem pred leti dokazal, Nada Klaić pa podkrepila. Niso bila prepuščena hrvaškemu vladarju Tomislavu. Arabska nevarnost je prenehala; slovansko gusarjenje je bilo delno odstranjeno; Hrvaška, ki je po poročilih cesarja Konstantina VII. Porfirogeneta bila za vlade Tomislava močna na Jadranu, kjer je imela baje 80 sagen in 100 kondur, je okoli sredine 10. stoletja oslabela in imela baje samo še 30 sagen ter velike in male kondure; razen tega je v tem času na Hrvaškem izbruhnila državljanska vojna, kar je izkoristil beneški dož Peter III. Candian in poslal leta 948 proti Neretljanom pod poveljstvom Badoarija Bragadina in Petra Rosolo floto 33 ladij, ki jim Benečani pravijo *gumbariae*. Poveljnika sta se vrnila brez uspeha — *absque effectu reversi sunt*. Dož je znova poslal isto število ladij; končno so bili Neretljani prisiljeni na mir, in flota se je, *firmato federe*, vrnila v Benetke. Odtlej so verjetno Benečani tudi Neretljanom plačevali tribut za plovbo po Jadranu. Trgovci iz Hrvaške, dalmatinskih mest, Benetk in

južne Italije so mirno in varno trgovali in pluli po Jadranu ali še dlje do Levanta.

Na prehodu iz 10. v 11. stoletje je prišlo na Jadranu do velikih sprememb. Bizantinski cesar Vasilij II. (976—1025) se je moral bojevati proti nevarnim uzurpatorjem v državi, pa še na dveh frontah, na Vzhodu proti Arabcem in na Balkanu proti Samuelovemu cesarstvu, tako da ni imel časa niti večjega interesa za Jadransko morje. Vendarle je bil izjema Otrantski kanal oziroma njegove obale in luke v južni Italiji, predvsem Apulija, in Draška tema. V južni Italiji je prišlo do pomembnih vojnih in upravnih sprememb za vlade cesarja Nikefora II. (963—969), ko je bil utemeljen kapetanat Italije ali Langobardije, ki pa je bil kmalu prepuščen samemu sebi oziroma sposobnosti katepanov, da se sami znajdejo v težkih situacijah. Ob koncu 10. in na začetku 11. stoletja so se namreč stopnjevali arabski napadi in je padel celo Bari. Bizantinci ga niso mogli znova osvojiti. To je uspelo šele beneški floti leta 1002 za vlade doža Petra II. Orseola. Od začetka 11. stoletja so Apulijo začele pretresati vstaje lokalnih velikašev, ki so sčasoma postajale bolj in bolj nevarne. Na nasprotni obali je ležala Draška tema, kjer je bilo glavno mesto zelo pomembna kopna in pomorska vojna baza in kjer je bilo v 10. stoletju stacionirano sedem helandij za lokalno pomorsko službo na južnem Jadranu, predvsem v Dalmaciji in Draču. Drač je bil tudi zelo važen trgovski center; tu se je začela oziroma končala *Via Egnatia*, najpomembnejša pot, ki je povezovala Drač ter mnoga druga epirska, makedonska in trakijska mesta s Carigradom, edina pot, ki je prečkala Balkanski polotok. Pred koncem 10. stoletja je cesar Samuel osvojil Drač in ga držal v oblasti verjetno do leta 1005.

Na Jadranu so vsled splošne situacije v Bizancu in vsled slabosti nemškega cesarstva in italskega kraljestva ter papeštva, Benetke igrale vedno bolj pomembno vlogo ter nastopale povsem samostojno. Benečani so vodili v Italiji in izven nje spretno zunanjo politiko, ki je bila vedno in predvsem v službi trgovcev, zlasti pa beneškega patriciata. Uspešna trgovina Benečanov je slonela na trgovskih pogodbah, med drugim tudi z nemškim cesarstvom v 10. stoletju. *Pactum* cesarja Otona I. iz leta 967 je zagotovil Benečanom velike trgovske privilegije v sosednjih mestih Istre in Furlanije, v Cenedi, Trevisu in Vicenci ter dalje na jugu do Pentapolis in Ferma, strogo pa jim je prepovedoval kupovanje sužnjev na kraljevskem ozemlju. Leta 992 je Oton II. v znak velikega prijateljstva do Benečanov in njihovega doža Petra II. Orseola potrdil stare privilegije, razen tega pa jim dopustil svobodno trgovanje v Italiji brez vsake omejitve. Istega 992. leta je Peter II. Orseolo dobil od bizantinskega cesarja zlato bulo s privilegiji za trgovino: delno so bili potrjeni starejši privilegiji, zmanjšane so bile carine za beneške ladje v Abidosu od 30 na 15 solidov, beneške trgovce in njihove ladje je zopet smel pregledovati samo logotet droma in njegovo sodišče je bilo edino kompetentno. Razen tega so se morali Benečani obvezati, da bodo v primeru vojne prepeljali bizantinske čete v južno Italijo — tako je upadla moč bizantinske mornarice! Beneška trgovina je tako z ugodnimi pogodbami utrdila svoj položaj posrednika med Vzhodom in Zahodom, začela pa je tudi iskati nova tržišča, in Peter II. Orseolo je prav v teh letih, piše Ivan Diakon, poslal odposlance k vsem arabskim knezom, ki so postali njegovi prijatelji — ... *omnesque Saracenorum principes suis legationibus placatos ac devotos amicos firma stabilitate adquisiuit*.

V zadnjih letih pred koncem 10. stoletja so se menjale razmere v Dalmaciji. Dalmacija je verjetno bila pod upravo bizantinskih strategov do konca 70-tih let 10. stoletja; leta 986 pa se pojavi v virih Maius, prior Zadra in *proconsul Dalmatiarum*. V tem času je cesar Samuel napadel Ulcij, Kotor, Dubrovnik in Zadar, vendar brez velikih posledic, ker se je čez Bosno in Raško takoj umaknil nazaj v Makedonijo. Ko so razen tega v zaledju bizantinske Dalmacije, na Hrvaškem, nastopili nemiri zaradi bojov za prestol, je bila to prilika za no-

vega in energičnega beneškega doža Petra II. Orseola, da leta 996 odpove Hrvatom plačevanje tributa — *censum* —, pa so se začele sovražnosti med Benečani in Hrvati. Leta 997 je beneška flota pod Badoariem Bragadinom napadla neko mesto na Visu. Zajeli so moške in ženske in jih odpeljali v suženjstvo v Benetke. Hrvati so ponovno zahtevali tribut, dož pa je odgovoril, da jim ga ne bo poslal po odposlancu, ampak da jim ga bo sam prinesel. Zdi se, da se je tedaj Benečanom v Dalmaciji slabo pisalo, ker so Hrvati zavzeli precej dalmatinskih mest in Ivan Diakon piše za leto 999, da so tedaj edino Zadrani priznavali suverenost — *ditio* — beneškega doža.

Dogodki v Dalmaciji niso za Benečane predstavljali teritorialnega, ampak pomorski problem, pa se je Peter II. Orseolo odločil za energično intervencijo v obrambo in varnost plovbe vzdolž vzhodne jadranske obale. V zgodovinopisju se je dosti razpravljalo o značaju tega beneškega pohoda. Mislim, da je pred leti znani italijanski medievist Ernesto Sestan morda najboljše označil bistvo problema: »Ma in definitiva ci troviamo di fronte a uno di quegli inconoscibili tanto frequenti nella storia medievale, per cui dobbiamo riconoscere che non sappiamo«. Odprto je tudi vprašanje, ali so se Benečani napotili v Dalmacijo s privolitvijo bizantinske vlade ali brez nje; na vsak način pa so dalmatinska mesta povabila doža, da jim pride na pomoč in jih osvobodi napadov okoliških Slovanov — *demandaverunt, quod si ipse venire aut exercitum mittere vellet, qui eos a Scavorum* (sic) *severitate liberaret*. Ivan Diakon je edini vir za beneško pomorsko ekspedicijo v Dalmacijo in samo analiza njegovega teksta nam daje možnost odgovorov na nekatera postavljena vprašanja. Peter II. Orseolo je odplul iz Benetk na čelu flote koncem pomladi leta 1000. Najprej se je ustavil v Istri, v Poreču in Puli, kjer se je zadržal kratek čas. Mudilo se mu je v Dalmacijo, saj je bil beneški položaj v Istri, v precejšnji meri utrjen. S pogodbami iz leta 932 in 933 je istrski mejni grof Winter skupaj z mesti Pulj, Poreč, Novigrad, Piran, Koper, Milje in Trst obljubil Benetkam, da bodo v Istri branili njihovo posest in ljudi, da ne bodo napadali njihovih ladij, da bodo odpravili neke davke in celo, da bodo obveščali Benečane o eventualnih nevarnostih v Istri. S pogodbo iz leta 977 se je Koper obvezal dajati *in perpetuum* beneškemu dožu 100 amfor vina in kot prvo med istrskimi mesti je dopustil, da imajo Benetke v Kopru svojega »človeka« — et in nostra civitate habuerit *hominem* — radi kontrole in kot sodnika v mešanih sporih; Koprčani so tudi obljubili, da ne bodo ničesar podvzeli proti interesom nemškega cesarstva.

Vrnimo se k beneški ekspediciji v Dalmacijo! Zapustivši Istro je Peter II. Orseolo najprej pristal v Osoru, kjer so ga pozdravili Romani in Slovani ter obljubili, da bodo ostali pod njegovo oblastjo — *sub illius principis potestate*. V Zadru so se mu poklonili priorji in škofi Zadra; Krka in Raba ter mnogi drugi velikaši iz Dalmacije (*illius regionis maiores*), ki so obljubili dožu zvestobo (*fidem observare*). Ista slika se je ponovila v Trogiru in Splitu, medtem ko so se zastopniki Dubrovnika z nadškofom na čelu prišli dožu poklonit na Korčulo. Z neretljanskim knezom je dož sklenil pogodbo; Krešimir, hrvaški kralj, pa se mu je v Trogiru poklonil, sklenil zvezo z njim in mu kot talca izročil sina Štefana. Jasno je, da je individualizacija dalmatinskih mest precej napredovala; predvsem se je bil od drugih ločil Dubrovnik.

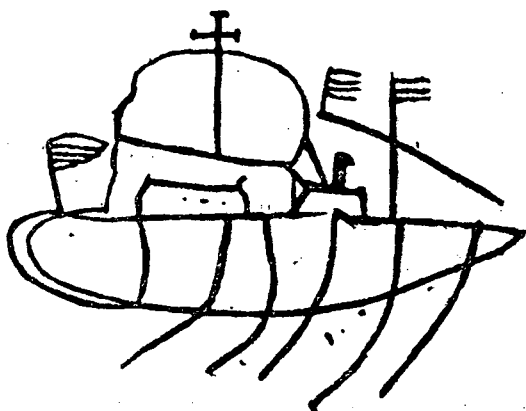
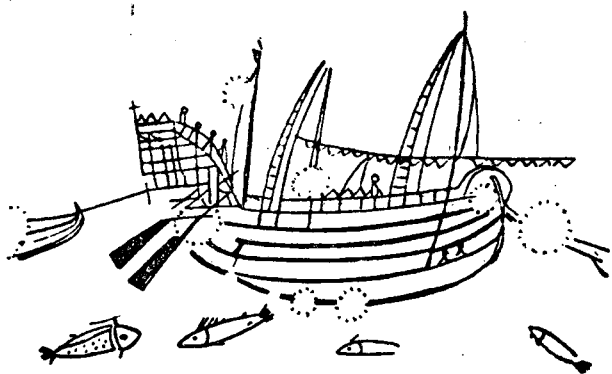
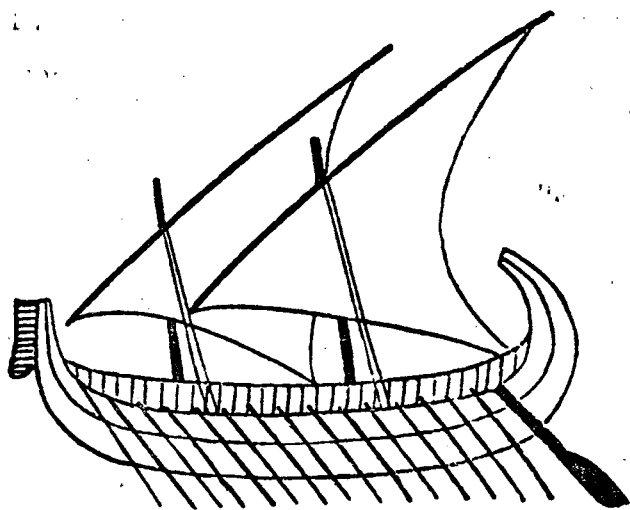
Politična situacija na Jadranu in ravnotežje, ki sta obstojala do konca 10. stoletja, sta se spremenila. Vojne za Dalmacijo ob koncu 10. stoletja in na začetku 11. potrjujejo, da so Benetke na Jadranu postale glavna sila in da so intervenirale v Dalmaciji predvsem v obrambo lastnih, ne pa bizantinskih interesov. Peter II. Orseolo ni namreč samo obiskal mest bizantinske province, ampak tudi otoke Pašman, Vrgada, Korčula in Lastovo. Cilj beneške politike je bil vedno isti: zagotoviti pomorske poti na Vzhod. Da ni šlo le za del dalmatinske pomorske rute, ampak za celo jadransko pot, kaže beneška intervencija na dolnjem Jadranu leta 1004 proti Arabcem in osvoboditev Barija, kar naj bi po-

kazalo, da imajo Benetke močno in učinkovito mornarico in da ne bodo trpele mešanja vzdolž življenjskih poti proti Vzhodu in z Vzhoda. Glede Dalmacije mislim, tako danes kot pred tridesetimi leti, da ni mogoče govoriti o beneškem osvajanju niti o tem, da je Dalmacija postala beneška posest. Izraza kot *pote-stas*, kar bi morda morali prevajati kot oblast, in *fides*, zvestoba, termina, ki jih uporabljajo mestni velikaši, da bi izrazili svoj novi odnos do beneškega doža, sta dokaz, da so na Jadranu nastopili novi časi in da so Benetke naredile prvi resen korak, čeprav še prehodnega značaja, v smeri stvarne oblasti in dejanske posestvi vzhodne obale Jadrana. Beneški pohod leta 1000 ni prinesel s seboj sprememb, ki bi bistveno vplivale na bizantinsko nadoblast nad Dalmacijo, ki je priznana s tem, da so v cerkvah bizantinskega cesarja imenovali pred dožem — *istius principis* (i. e. *Veneticorum ducis*) *nomen post imperatorum laudis praeconis glorificarent*. Iz Benetk niso poslali funkcionarjev v Dalmacijo; v Zadru ni stoloval beneški upravitelj pokrajine; edino dož je svoji stari tituli *dux Veneticorum* dodal še *dux Dalmatianorum*.

Hrvaška ni mirovala; izguba dalmatinskih mest je bila zanjo težak udarec tako v gospodarskem kot v vojaško-političnem pogledu. Zato so hrvaški vladarji célo 11. stoletje stremeli po tem, da jih vrnejo pod svojo oblast. Ko so Hrvati po letu 1009 spet začeli napadati dalmatinska mesta, so Benetke leta 1018 intervenirale, in beneški dož Oton, sin in naslednik Petra II. Orseola, je odplul v Dalmacijo, da bi obnovil *status quo ante*. Ko se je vračal, se je zaustavil v Krku, Rabu in Osorju, kjer so duhovščina, priorji in ljudstvo obnovili staro prisego. Novo je bilo, da so se ta tri mesta morala obvezati na plačevanje tributa, ki ga dož ni zahteval od drugih dalmatinskih mest. Tako so severni otoki prišli pod direktno oblast Benetk; medtem pa je Bizanc, skoraj v istem času, utrdil svoj položaj v srednji in južni Dalmaciji, med drugim z ustanovitvijo teme Dubrovnik. V to se Benetke niso vmešavale, ker so bile še vedno vezane na Bizanc, kjer je bilo njihovo največje trgovsko področje, pa so pazile, da ne bi prišlo zaradi Dalmacije do konfliktov, tem bolj, ker dalmatinska mesta niso ovirala plovbe vzdolž vzhodne jadranske obale. Kmalu po letu 1018 sta se beneška in bizantinska politika na Jadranu skoraj popolnoma ujemale: za Benečane ni bilo zaprek na pomorski poti, bizantinskemu cesarju pa je bilo dovolj, da dalmatinska mesta priznavajo njegovo, bodisi realno bodisi formalno, nadoblast. S slabljenjem moči Orseolov po smrti Petra II. in po njihovem izgonu iz Benetk je najprej oslabila in kmalu propadla beneška oblast nad Dalmacijo. Do normanskih napadov na jadranske obale so se Benetke samo izjemoma pojavile na istrskih in dalmatinskih obalah kot politična ali vojna sila, kar pa ne pomeni, da niso bili tu kot drugje prisotni beneški trgovci. Slabljenje beneške moči so izkoristili Hrvati ter napadali dalmatinska mesta, pa je leta 1024, morda pa šele leta 1027, katepan Langobardije, Vasilij Boioannes, iz južne Italije organiziral pomorsko ekspedicijo proti Hrvaški.

Politična situacija na Jadranu je bila tedaj za Bizanc precej ugodna, ker Hrvaška ni resno ogrožala dalmatinskih mest, Benetke pa so bile oslabele. Bizantinska država je bila po velikih zmagah na Vzhodu in Zahodu pod Vasilijem II. velesila v Sredozemlju, pa je lahko tudi na Jadranu pokazala svojo moč.

Tako imenovani *Strategicon* Kekavmena pripoveduje o obiskih nekega Dobronasa, Dobronje, arhonta in toparha v Zadru in Splitu, ki je trikrat obiskal Carigrad med leti 1033 in verjetno 1036 in ki je končal ob zadnjem obisku v zaporu. Zgodba, ki je tu ne moremo podrobno pripovedovati, pove v bistvu, da je okoli srede 30-tih let Bizanc utrdil svoje položaje v centralni Dalmaciji. Tako je bilo tudi v južni Dalmaciji, kjer so bili po Letopisu popa Dukljanina po letu 1018 bizantinci in kjer je bila utemeljena tema Dubrovnik. Dubrovniške ladje so, kot smo videli, leta 1032 v sestavu bizantinske flote pred Navpaktom (kasneje znanim kot Lepant) premagale Arabce.

Slika 3: Rekonstrukcija ladje s fresk iz Donjega Humca na Braču, risba ladje iz Vrbuška ter slika ladje na katedrali v Trogirju; vse iz 11. do 12. stoletja (D. Kečkemet, Naša stara pomorska ikonografija — Pomorski zbornik I., Zagreb 1962, str. 560, 561 in 562)

O pomorskih enotah teme Dubrovnik piše med drugim zgoraj omenjeni Kekavmen v kratki zgodbi. Po njem je namreč strateg Dubrovnika — to je neizpodbiten dokaz o obstoju teme — Katakalon Klazomenitski hotel s prevaro zajeti Štefana Vojislava, kneza Duklje. Strateg je prišel na mejo svoje

teme — bizantinski pisec rabi izrecno prav ta termin — s svojimi dromonami, vojnimi ladjami, toda namesto da bi on zajel Štefana, je ta ujel njega in ga odpeljal v ujetništvo v stonsko luko. To se je zgodilo, kot menim, po letu 1042, ker je šele tedaj bil lahko Ston pod oblastjo Štefana Vojislava. Nekaj pred tem je Štefan že imel opravka z Bizancem zaradi večje količine zlata z neke ladje, ki se je razbila na ilirskih obalah, in ki si ga je bil prisvojil. Ker ga nikakor ni hotel vrniti, je cesar Mihael IV. leta 1040 poslal proti njemu vojno ekspedicijo pod poveljstvom Georgija Probata, stratega Draške teme, ki pa je v planinah in soteskah Duklje pretrpela popoln poraz.

Hrvaška država, ekonomsko in politično relativno slabo razvita, ni mogla biti kos Benetkam na Jadranu; še manj pa so Duklja in kneževine na zahodni jadranski obali igrale vlogo na morju in niso mogle biti ovira beneški ekspanziji.

Dalmacija se je postopoma delila na teritorialne skupine: severni otoki, centralna Dalmacija, tema Dubrovnik, južni predeli od Kotorja do Draške teme. Razen tega je proces individualizacije in odvajanja dalmatinskih mest od centralne oblasti, ki je ključ za razumevanje dalmatinske srednjeveške zgodovine, bil končno odvisen od krepitve mestnih skupnosti. Te so se polagoma razvijale v smer srednjeveških komun, pa niso imele večjega interesa, vezati se na sosednjo Hrvaško ali na močne Benetke; najbolj jim je ustrezala nadaljnja bizantinska država, še vedno velesila, ki pa je po tradiciji spoštovala široko mestno avtonomijo, ki ni pošiljala funkcionarjev v temo in je pustila, da je lokalni zadrski velikaš, prior, predstavljal bizantinsko Dalmacijo. Ko so Benečani v 11. stoletju začeli omejevati avtonomijo in samoupravljanje mest ter zahtevati od nekaterih prisego zvestobe, po letu 1018 pa so uvedli celo plačevanje tributa, je bil lokalni odpor še vedno slab in pritajen. Mesta so bila boj za avtonomijo in samoupravljanje z bizantinsko centralno upravo, ki pa je v tem času imela druge, večje skrbi. Po smrti cesarja Vasilija II. je bizantinska vlada imela opravka z rastočo notranjo ekonomsko in družbeno krizo in morala je braniti meje pred novimi in nevarnimi sovražniki. Dalmacija je bila vedno bolj prepuščena sama sebi. Med leti 1069 in 1165 se v Dalmaciji ne navajajo več priorji Zadra kot bizantinski predstavniki na čelu teme.

V drugi polovici 11. stoletja so v južni Italiji nastopile velike spremembe. Normani, ki so se leta 1017 pojavili tu prvič kot najemniki, so do srede stoletja utemeljili svojo državo. Na čelu bizantinske južne Italije so bili, kot smo videli, katapani, potem pa je vsled pritiska Normanov in notranjih nemirov prvič v zgodovini Bizanca leta 1051 prišel na čelo bizantinske teme lokalni velikaš Argir s titulo magistra in duksa Italije. Tudi ta ukrep ni rešil bizantinske oblasti v Italiji. Leto 1071 se je za Bizanc pokazalo kot usodno: Normani so zasedli Bari, zadnjo postojanko Bizanca v Italiji; Turki-Seldžuki so pri Mantzikertu razbili bizantinsko armado in zasedli večji del Male Azije; Mađžari so zasedli Sirmium in Beograd in leto kasneje so se Slovani pod Đorđem Vojtehom dvignili na vstajo na ozemlju bivšega Samoulovega cesarstva.

Leta 1074 so prišli v Dalmacijo, menda na povabilo mest, Normani pod komesom Amikom in zajeli hrvaškega kralja. Prihod Normanov na vzhodno jadransko obalo je vznemiril Benetke in že oktobra istega leta je dož s floto priplul v Dalmacijo in februarja 1075 sklical predstavnike ne samo Splita, Trogira in Zadra, ampak tudi Biograda. Ti so dožu Dominicu Silviju obljubili, da ne bodo nikoli več poklicali Normanov ali drugih tujcev v Dalmacijo — *promittimus . . . domno Dominico Siluito, duci Venetie et Dalmatie ac imperiali protoprohedro et seniori nostro, ut ab hac die in antea quatenus nullus nostrorum civium audeat adducere Normannos aut extraneos in Dalmatiam aut per se ipsum uel quouis ingenio*.

Situacija je postala še bolj resna, ko so leta 1081 Normani napadli Drač. Brez zadostne vojske in brez denarja, predvsem pa brez flote se je bizantinski

cesar Aleksij I. Komnen obrnil na Benetke. Te so rade pristale na pomoč, ker so kot pomorska in trgovska sila težile za tem, da si zagotove svobodno plovo na Jadranskem morju in preprečijo, da bi se katerakoli sila utrdila na obeh obalah Otrantskega kanala. Benečanom je bilo važno, da vsaj ena obala ostane pod oblastjo Bizanca, kjer so imeli dobre pozicije. S pomočjo Benetk in z mobilizacijo vseh sil so končno Bizantinci vrgli leta 1085 Normane v morje. Za vojno pomoč so Benečani že leta 1082 (ni več nobenega dvoma, da pride samo to leto v poštev) dobili od bizantinskega cesarja listino z zlatim pečatom: dož in patriarh sta dobila visoke titule in denarne poklone, beneški trgovci velike privilegije, ki so jim omogočili svobodno in dajatev prosto trgovino v mnogih bizantinskih lukah. O Jadranskem morju ni bilo v listini niti besede; tu se Bizanc ni več vmešaval, tu so bile Benetke glavna in odločujoča sila. V zgodovini Benetk je bil to preobrat, ki je imel istočasno velike posledice za Jadransko morje. Jadransko morje je bilo zaradi pomembnosti, ki ga je imelo za beneške pomorske poti, direktno vključeno v veliko sredozemsko trgovino. Razen tega je bilo desetletje 1076—1085 odločilno za novo ravnotežje na Jadranskem morju, jasno razdeljenem v tri območja: vzdolž vzhodne obale od Dubrovnika na sever je gospodovala beneška mornarica, na jugu pa do Drača je nadzor na morju obdržala bizantinska mornarica; na zahodni obali je bilo do Ancone čutiti beneški vpliv in kontrolo pomorskih poti; južno, od Mark do Apulije se je v mnogih mestih in lukah razvijala še skromna, obetajoča pomorska in trgovska aktivnost. Teh sprememb ni potrdil noben državnopraven akt; bizantinska vlada se ni več vmešavala, ni uradno kazala interesa za Jadransko morje, se pa tudi nikoli ni formalno odrekla svojih suverenih pravic.

V 12. stoletju je bilo Jadransko morje povezano z veliko pomorsko trgovino Sredozemlja, ki je bila v začetku svojega vzpona. Tako je tudi jadransko področje zajela splošna prosperiteta, razvile so se stare luke, nastali so novi trgovski centri, obenem pa je bilo področje potegnjeno v vse širše konflikte tega časa in bolj in bolj izpostavljeno monopolističnemu pritisku Benetk. V tem stoletju se je namreč s propadom hrvaške države in pojavom Madžarov na Jadranu spremenila beneška politika do vzhodne obale ter postopoma postajala bolj in bolj osvajačna.

Bizantinska država se je komajda pojavila na Jadranu: leta 1155 je cesar Manuel I. Komnen začel ofenzivo v Italiji in v kratkem času je vse področje od Ancone do Tarenta priznalo bizantinsko oblast, toda v prav tako kratkem času, namreč leta 1156, je koalicija Benetk, normanskega kralja Viljema I. in nemškega cesarja Friderika Barbarose naredila konec bizantinskemu vladanju v Italiji ter bizantinskim sanjam o svetovnem imperiju. Na vzhodni obali Jadrana je Bizanc leta 1165 spet priključil dele centralne in južne Dalmacije in utemeljil dva dukata, dukat Dalmacije in Hrvaške z glavnim mestom v Splitu, ne v Zadru, in dukat Dalmacije in Diokleje, verjetno združen z draškim dukatom. Dukata pa sta se obdržala le kratek čas. Ko je leta 1180 umrl cesar Manuel I. Komnen, so Madžari osvojili Dalmacijo; to je bil konec bizantinske oblasti na vzhodni obali Jadranskega morja. Tu se ne moremo spuščati v podrobno analizo politike Manuela I., ki je zaradi nesorazmerja med cesarjevimi visokimi ambicijami na Zahodu in Vzhodu in med šibkimi sredstvi pretrpela popoln neuspeh. Bizantinska vojaška in upravna aktivnost na Jadranu je bila kot del splošne politike efemernega značaja, samo epizoda brez večjih posledic.

V času četrte križarske vojne so si Benetke podvrgle celo vzhodno obalo od Kvarnerskih otokov do Dubrovnika, okrepile svoj vpliv na mesta od ustja Pada do reke Tronto, ki so priznavala papeško nadoblast, in tako končno utrdile svojo oblast nad Jadranskim morjem. Z letom 1204, s prvim padcem Bizantinskega cesarstva, je bil konec vsake formalne ali prikrite težnje Bizanca nad Jadranskim morjem.

Zaključek

Bizanc je dolgo, skoraj sedem stoletij, vladal nad celim ali pa nad večjim ali manjšim delom Jadranskega bazena, pa se moramo vprašati, kakšen pomen je to imelo za priobalne države ali regije, kaj je od dolgotrajne bizantinske oblasti ali političnega, gospodarskega, družbenega in kulturnega vpliva ostalo. Popoln odgovor ni mogoč, za to bi bilo treba več časa ali prostora. Omejil bi se torej na nekaj aspektov in primerov.

Trgovske poti na Jadranu so prav gotovo bile tudi poti, po katerih se je širil političen, verski in kulturni vpliv. Naj omenim Benetke ali pa Hum, Trebinje, Duklijo pa tudi Srbijo (vladarski naslovi, titule, ideologija, pokrščenje ipd.). Vplivi na področju umetnosti, o katerih sodi beseda kompetentnejšim, gredo od originalov (cerkve v Ravenni, Poreču, Puli, Zadru, Bariju) do posnemanja arhitektonskih in drugih oblik (npr. v Benetkah); to velja tudi delno za literaturo. Bizanc je prinesel Benečanom, Istranom, Dalmatincem, Ankonitancem, Apulijcem in drugim znanje o pomorstvu, kar se kaže v terminologiji. »Ni dvoma,« meni beneški znanstvenik M. Cortelazzo, »da je največji in najtrajnejši doprinos, ki pokriva celo semantično polje navtike, od gradilne tehnike do plovne prakse, od imen ladij do kategorij pomorščakov, prišel iz Bizanca«. Na to sem pred leti dodal na osnovi lastnega raziskovanja, da to velja tudi za del običajev, predpisov in oblik v trgovini. Naj spomnim samo na dva primera: v Rodoškem pomorskem zakonu so kapitani in trgovci sklepali s svojim ali tujim kapitalom tako imenovane *ῥεχωνωρία, ῥεδοζωωνία δάνειον [ἐπὶ] κοινωνίας* trgovske pogodbe, ki stojijo na začetku kapitalistične prakse, čeprav še nerazvite, trgovske dejavnosti. Iz teh so se sčasoma razvile oblike trgovskih pogodb, poznanih kot »*collegantia*« ali »*commenda*«. Drugo; še v 12. stoletju se trgovsko potovanje imenuje v beneških dokumentih »*taxegium*«, iz grškega *ταξίδι(ον)*.

Da je bizantinska vojna in civilna uprava imela globoke korenike, kaže še danes toponomastika: Romagna (od *Ῥωμανία* za Bizantinsko cesarstvo) je današnje ime pokrajine med reko Po, Apenini, Jadranskim morjem in Markami, kjer je bil nekdanji Italjski ali Ravenski eksarhat; v Trstu, *Numerus Tergestinius* torej bizantinska vojaška enota v drugi polovici 8. stoletja, so ostali toponimi »*Romagna*« in »*Scorcola*« (*sculca* = garnizon in *sculcula* = stražarska postojanka).

Da spomnim samo še na kulturno vlogo, ki so jo imeli kvarnerski otoki v bizantinski temi Dalmaciji kot pribežališče Metodovih učencev iz Moravske, ki so prinesli s seboj glagolico, ki se je obdržala do danes.

VIRI

Navedeni so le glavni viri; nekateri so dani samo kot primer.

Grški viri: Procopii Caesariensis Opera Omnia, I—IV, rec. J. Haury, editio stereotypa correctior addenda et corrigenda adiecit G. Wirth, Lipsiae 1963—64 (1913¹) za Dalmacijo, Istro, prov. Venetia, Italijo; Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonnæ 1838 (za 9. stoletje, peta knjiga je Vita Basilii, življenje cesarja Vasilija I, napisano po naročilu Konstantina VII.); Taktikoni (seznam bizantinskih funkcionarjev za čas od srede 9. do srede 10. stoletja, in to: Uspenskega, Filotejev Kleterologion, Taktikon Beneševiča in Taktikon Oikonomidësa, v: Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Introduction, traduction et commentaire par N. Oikonomidès, Paris 1972); Constantine Porphyrogenetus, De administrando imperio, Greek Text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks 1967; Constantinus Porphyrogenetus, De caerimoniis aulae byzantinae, I—II, ed. I. I. Reiske, Bonnæ 1829—1830; Costantino Porfirogenito, De thematibus (Studi e Testi, 160), ed. A. Pertusi, Città del Vaticano 1952; Ioannis Scylitzæ synopsis historiarum, rec. J. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973 (kratka zgodovina za leta 811—

1057); *Sovety i rasskazy Kekavmena. Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, podgotovka teksta, vvdenie, perevod i kommentarij G. G. Litavrin, Moskva 1972; Nicéphore Bryennios, *Histoire, Introduction, texte, traduction et notes* par P. Gautier, Bruxelles 1975 (za XI. stoletje); Anna Comnena, *Alexias*, ed. A. Reifferscheid, Lipsiae 1884, pa tudi: Anne Comnène, *Alexiade, Règne de l'empereur Alexis I Comnène (1081—1118)*, I—III, texte établi et traduit par B. Leib, S. J., Paris 1937—1945.

Latinski viri: Pavel Diakon (Paulus Diaconus), *Zgodovina Langobardov (Historia Langobardorum)*, Maribor 1988, prevedli F. Bradač, B. Grafenauer in K. Gantar; opombe napisala: B. Grafenauer in K. Gantar; Cassiodori *Variae*, v: MGH Auct. Ant. XII; Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Rački F., MSHSM XXVI, Zagreb 1894; *Annales Regni Francorum (et Annales qui dicuntur Einhardi)*, edd. G. H. Pertz et F. Kurze, v: SS rer. germ. in usum scholarum, Hannoverae 1895; La cronaca veneziana del diacono Giovanni, v: *Cronache veneziane antichissime*, I (Fonti per la storia d'Italia, 9), ed. G. Monticcolo, Roma 1890, 59—171; Letopis popa Dukljanina, ed. F. Šišić, Posebna izdanja, SAN LXVII, Beograd—Zagreb 1928; *Historia ducum veneticorum*, v: MGH SS XIV; Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta* aa. 46—1280 d. C., ed. Ester Pastorello, RIS², XII, I, Bologna 1958; Guillaume de Pouille, *La geste de Robert Guiscard (Istituto siciliano di studi bizantini e neolatenici. Testi, 4)*, édition, traduction, commentaire et introduction par M. Mathieu, Palermo 1961.

Arabski vir: P.-A. Jaubert, *La géographie d'Edrisi, traduite de l'arabe*, Amsterdam s. a.

Važnejše izdaje virov: F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A. Abt. I)*, Teil I: 565—1025 in Teil II: 1025—1204, München u. Berlin 1924—25; Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, edd. J. Ferluga, M. Hellmann, F. Kämpfer, H. Ludat, K. Zernack, Wiesbaden 1977 sqq. (latinska serija do črke D; grška serija samo do začetka črke »beta«); Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, MSHSM VII, ed. F. Rački, Zagreb 1874; T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, Zagreb 1904; *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, I, red. M. Kostrenčić, Zagreb 1967; Fr. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I, Ljubljana 1903; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I—IV, Beograd 1955 sqq.; P. Kandler, *Codice diplomatico istriano*, Vol. I—V, Trst 1862—65; ponatis Trst 1986 (samo prvi zvezek za leta 50—1194); *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, edd. G. L. Fr. Tafel und G. M. Thomas, Teil I: 814—1205, Amsterdam 1964 (prva izdaja 1856); P. D. Pasolini, *Documenti riguardanti le antiche relazioni fra Venezia e Ravenna*, Imola 1881; *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*, I—II, ed. R. Cessi, Padova 1942; L. Thalloczy, K. Jireček, M. Šufflay, *Acta et Diplomata res Albaniae Mediae aetatis illustrantia*, I—II, Dunaj 1913—1918; *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI—XIII*, edd. R. Morozzo della Rocca e A. Lombardo, Torino 1940 in *Nuovi documenti del commercio veneto dei sec. XI—XIII*, edd. R. Morozzo della Rocca e A. Lombardo, Venezia 1953.

Arheološki viri (nekateri primeri): Donatorski napis ktitorke Guzme s ciborija v Ulcinju iz leta 813—820: ... sub temporibus domini nostri pis perpetuo augusti dn Leo et dn Constan... (dokaz bizantinske oblasti na južnem Jadranu); Ž. Rapanić, *La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo (Considerazioni storico-artistiche)*, v: *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo*, Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo, II, Spoleto 1983, 831—869 (arheološka karta vzhodne jadranske obale, ilustracije, napisi); napisi iz katedrale Sv. Eufemije v Gradežu, npr.: Stefanus naucier cum suis votum sol., v: *Documenti...*, ed. R. Cessi, I, st. 6, No. 10 in: Maximus naucierus votum solvit, prav tam, st. 7 extra formam d/; napis v cerkvi Sv. Marije na otoku Torcello iz leta 639—640: † In Nomine Domini Dei Nostri Ihesu Xristi, Imperante Domino Nostro Hera// clio perpetuo Augusto, Anno XXIX Indictione XIII, Facta// est Ecclesia Sancte Marie Dei Genitricis ex iussione pio et// devoto domno nostro Isaacio excellentissimo exarcho patricio et Deo volente// dedicata pro eius meritis et eius exercitu. Hec fabricata est// a fundamentis per bene meritum Mauricium gloriosum magistromilitum// Provincie Venetiarum, resedentem in hoc locum suum// consecrante sancto et reverendissimo Mauro episcopo huius ecclesie feliciter. Napis je publiciran v: *Documenti...*, ed. R. Cessi, I, 24—25 in v: A. Pertusi, *L'iscrizione torcellana dei tempi di Eraclio*, v: *Zbornik radova Vizantološkog instituta* VIII/2 (1964), 317—339, tav. I—III (za odnose v bizantinski administraciji na obalah Jadrana); za podvodno arheologijo glej članke Brusica, citirane v literaturi, po ustnih obvestilih kolegov je še dosti gradiva v muzejih in pri privatnikih.

Zgodovinsko-umetniški viri (nekoliko primerov): cerkev San Apollinare Nuovo v Ravenni : luka Classe in ladje; cerkev Sv. Marka v Benetkah, mozaiki : Telo sv. Marka, ukradeno v Aleksandriji in prenešeno na ladjo, prihod v Benetke (ladje, oblike iz 12., verjetno iz 11. stoletja); ladje na freskah v cerkvah v Donjem Humcu (otok Brač), v Vrbuškem in v katedrali v Trogiru, vse iz 11.—12. stoletja, v: D. Kečkemet, Naša stara pomorska ikonografija, Pomorski zbornik, Povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942—1962, I, Zagreb 1962, 560—562; ladja na krožniku v muzeju v Korintu (Grčija) iz 12. stoletja.

LITERATURA

Navedena so dela, monografije in članki, ki so po mojem bistveni za obravnavana dogajanja in probleme. Izbor je delno subjektiven. Seznam gotovo ni popoln. Razdeljen je po vsebini in po ozemljih, ki leže ob jadranskih obalah.

Dela splošnega značaja: A. H. M. Jones, The later Roman Empire 284—602. A Social Economic and Administrative Survey, I—III, Oxford 1964; G. Ostrogorsky, Zgodovina Bizanca, Ljubljana 1961; G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 1963; J. Koder, Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeer, Wien—Graz—Köln 1984; A. Babić idr., Zgodovina narodov Jugoslavije I, Ljubljana 1953; M. Uhlirz, Der Adriaum in der Südostpolitik der ottonischen Kaiser (962—1002), Festschrift für Balduin Saria zum 70. Geburtstag, II, München 1964, 106—113; J. Ferluga, Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries, Amsterdam 1976; C. Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894; A. Carile, Una periferia bizantina, cerniera fra Bisanzio e l'Occidente: l'area adriatica, v: A. Carile, Introduzione alla storia bizantina, Bologna 1988, 115—140; P. Lamma, Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII, I—II, Roma 1955—57; W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge, 2. ed., Leipzig 1936.

Enciklopedije: J. Partsch, Adria, v: Paulys Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, hrsg. v. G. Wissowa, Bd. I, Stuttgart 1893, 417—419; C. Manfroni, Adriatico (Storia), v: Enciclopedia italiana, I. Roma 1949, 533—557; G. Novak, Jadransko more, v: Pomorska enciklopedija 3 (1956), 372—379; B. Stulli, Jadransko more (Historija), v: Enciklopedija Jugoslavije, 4, Zagreb 1960, 430—443; J. Ferluga, Arapi i Južni Sloveni (I. Politički odnosi), v: Enciklopedija Jugoslavije 1 (1955), 149—150; W. Kowalenko, Adriatyk, 2, v: Słownik starożytności słowiańskich, I, Wrocław—Warszawa—Kraków 1961, 5—6.

Mornarica: C. Manfroni, Storia della Marina italiana dalle invasioni barbariche al trattato di Ninfio, Livorno 1899; G. Cassi, Il mare Adriatico: sua funzione attraverso i secoli, Milano 1915; A. Lewis, Naval Power and Trade in the Mediterranean, A. D. 500—1100, Princeton, New Jersey 1951; H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe—XVe siècles, Paris 1966; E. Eickhoff, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland. Das Mittelmeer unter byz. und arabischer Hegemonie, Berlin 1966.

Plovba: R. W. Unger, The Ship in the Medieval Economy 600—1600, Montreal 1960; J. Ferluga, Navigation et commerce dans l'Adriatique aux VIIe et VIIIe siècles, v: Byz. Forschungen XII (1987), 39—51; A. Carile, La presenza bizantina nell'alto Adriatico fra VII e IX secolo, v: Antichità Altoadriatiche 27 (1985), 107—129, tudi v: Byz. Forschungen XII (1987), 7—38; M. Lombard, La marine adriatique dans le cadre du haut moyen âge (VIIe—XIe siècles), v: Le origini di Venezia, Firenze 1964; M. Lombard, Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane (VIIe—XIe siècles), v: Le Navire et l'Économie maritime du Moyen-Âge au XVIIIe siècle principalement en Méditerranée. Travaux du Deuxième Colloque International d'histoire maritime tenu les 17 et 18 mai 1957 à l'Académie de Marine, présentés par Michel Mollat, avec la collaboration du Commandant Denoix et de Olivier de Prat, 53—106; G. Schmiedt, I porti italiani nell'alto medioevo, v: La navigazione mediterranea nell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XXV), I. Spoleto 1978, 196—243; Z. Brusić, Neki oblici kasnoantičke keramike s pomorskih nalazišta uz našu obalu, v: Gunjačin Zbornik, Zagreb 1980, 77—86; Z. Brusić, Pomorstvo Lošinja i Cres. Neki problemi plovbe Kvarnerićem, Mali Lošinj 1980, 157—170; F. van Doorninck, Byzanz, Herrin der Meere: 330—641, v: Taucher in der Vergangenheit. Unterwasser-Archäologen Schreiben Geschichte der Seefahrt, izd. G. F. Eläss, Luzern, Frankfurt a/M, 1972, 139—143 (za biz. ladjo, najdeno pri Yassa

Ada v Turčiji); **Z. Brusić**, Late Antique and Byzantine Underwater Finds Along the Eastern Coast of the Adriatic, v: *Balkanoslavica* 5 (1976), 31—39; **Z. Brusić**, Antička luka u Polačama na otoku Mljetu, v: *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 12. »Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području«. Znanstveni skup — Dubrovnik, 1—4. X. 1984, Zagreb 1988, 139—151.

Italija: **G. Cavallo**, **V. von Falkenhausen**, **R. Farioli Campanati**, **M. Gigante**, **V. Pace**, **F. Pavini Rosati**, *I Bizantini in Italia*, Milano 1982.

a) **Ravenski eksarhat**: **Ch. Diehl**, *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (368—751)*, Paris 1988 (*Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, Fasc. 53); **L. M. Hartmann**, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540—750)*, Leipzig 1889; **G. Ostrogorsky**, *L'Exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, v: *VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Fasc. 1, Ravenna 1960, 99—110; **A. Guillou**, *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*, Roma 1969 (*Studi storici*, Fasc. 75—76); **A. Carile**, *Il »bellum gothicum« dall'Isonzo a Ravenna*, v: *Antichità Altoadriatiche* 13 (1978), 147—193; **M. Pierpaoli**, *Storia di Ravenna. Dalle Origini all'anno Mille*, Ravenna 1986.

b) **Ancona**: **J. F. Leonhard**, *Die Seestadt Ancona im Spätmittelalter. Politik und Handel*, Tübingen 1988; **A. Carile**, *L'assedio di Ancona del 1773. Contributo alla storia sociale e politica delle città nel secolo XII*, v: *Introduzione alla storia bizantina*, Bologna 1988, 141—161.

c) **Apulija**: **F. Carabellese** — **A. Zambler**, *Le relazioni commerciali fra la Puglia e la Repubblica di Venezia dal sec. X al XV*, 1—2, Trani 1897—1898; **G. Musca**, *L'Emirato di Bari (847—871)*, Bari 1978; **V. von Falkenhausen**, *Untersuchungen über die byz. Herrschaft in Süditalien von 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Wiesbaden 1967.

d) **Benetke**: **H. Kretschmayr**, *Geschichte von Venedig*, I—II, Gotha 1905—1920; **R. Cessi**, *La repubblica di Venezia*, Firenze 1981; **R. Cessi**, *Le origini del ducato veneziano*, Napoli 1951; **R. Cessi**, *La repubblica di Venezia ed il problema adriatico*, Napoli 1953; **J. Ferluga**, *Roberto Cessi e la storia bizantina*, v: *Archivio Veneto*, Serie V, Vol. CXXV (1985), 183—201; **F. C. Lane**, *Seerepublik Venedig*, München 1980; **W. Lelzel**, *Die Entstehung der Vorherrschaft Venedigs an der Adria*, Strassburg 1897; **A. Carile** — **G. Fedalto**, *Le origini di Venezia*, Bologna 1978; **A. Pertusi**, *L'impero bizantino e l'evolvere dei suoi interessi nell'alto Adriatico*, v: *Le origini di Venezia*, Firenze 1984, st. 57—93; **A. Pertusi**, *Venezia e Bizanzio nel secolo XI*, v: *La Venezia del Mille*, Firenze 1965, 117—160; **A. Pertusi**, *Venezia e Bizanzio: 1000—1204*, v: *Dumbarton Oaks Papers* 33 (1979), 1—22; **J. Ferluga**, *L'Adriatico nell'alto medioevo negli studi di Agostino Pertusi*, v: *Rivista di studi bizantini e slavi (v tisku)*; **H. Antoniadis-Bibicon**, *Notes sur les relations de Byzance avec Venise. De la dépendance à l'autonomie et l'alliance: un point de vue byzantin*, v: *Thesaurismata* 1, Benetke 1962, 162—178; **J. Tadić**, *Venezia e la costa orientale dell'Adriatico fino al secolo XV*, v: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, II, Firenze 1978, 687—704; **G. Rosada**, *I fiumi e i porti nella Venezia orientale: Osservazioni intorno ad un famoso passo pliniano*, v: *Aquileia nostra* 50 (1979), 173—256; **M. Cortelazzo**, *Terminologia marittima bizantina e italiana*, v: *La navigazione mediterranea nell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo, XV)*, Spoleto 1978, T. II, 767 sqq.; **G. Luzzatto**, *Storia economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venezia 1961; **R. J. Lilie**, *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli* (1081—1204), Amsterdam 1984; **S. Borsari**, *Il crisobollo di Alessio I per Venezia*, v: *Annali dell'Istituto italiano per gli studi storici*, II, Napoli (1970), 111—131; **G. Rösch**, *Venedig und das Reich. Handels und verkehrspolitische Beziehungen in der deutschen Kaiserzeit*, Tübingen 1982; **A. Guillou**, *La présence byzantine dans les pays du Nord de l'Adriatique*, v: *Byzantina* 13 (1985), 203—216.

e) **Furlanija**: **P. Paschini**, *Storia del Friuli 1. Dalle origini alla metà del duecento*, Udine² 1953.

Istra: **B. Benussi**, *Nel Medio evo. Pagine di storia istriana*, Parenzo 1897; **G. de Vergottini**, *Venezia e l'Istria nell'alto Medio evo*, v: *Le origini di Venezia*, Firenze 1984, 95—120; **B. Marušić**, *Istrien in Frühmittelalter. Archeologisch-historische Darstellung*, 2. Aufl., Pula 1969 = *Kulturhistorische Denkmäler in Istrien*, Band 3; **J. Ferluga**, *Überlegungen zur Geschichte der byz. Provinz Istrien*, v: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35 (1987) H. 2, 164—173; **E. Boltin-Tome**, *Arheološke najdbe na morskem dnu slovenske obale*, v: *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino* 37 (1989), št. 1—2, 6—16; **M. Župančič**, *Prispevek k topografiji obale Miljskega polotoka*, v: *ib.*, 16—20.

Dalmacija: G. Praga, *Storia di Dalmazia*, Padova 1954; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976; B. Stulli, *Pregled pomorstva južnoslavenskih zemalja do potkraj 19. stoljeća*, Zagreb 1957; J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978; G. Manojlović, *Jadransko primorje IX stoljeća u svjetlu istočno-rimske (bizantinske) povjesti*, v: Rad J. A. Z. U. 150 (1902), 1—102; J. Ferluga, *Les îles dalmates dans l'empire byzantin*, v: Byz. Forschungen 5 (1977), 35—71; E. Sestan, *La conquista veneziana della Dalmazia*, v: *La Venezia del Mille*, Firenze 1965, 85—116; N. Klaić — I. Petricoli, *Zadar u srednjem vijeku*, Zadar 1976; L. Steindorf, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jh. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung*, Köln—Wien 1984; J. Han, J. Ferluga, Ž. Rapanić, *Dalmatien*, v: *Lexicon des Mittelalters*, III, München—Zürich 1986, 444—457.

Dubrovnik: C. Jireček, *Die Bedeutung Ragusas in der Handelsgeschichte des Mittelalters*, Wien 1899; B. Krekić, *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age*, Paris 1961; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII. stoljeća do godine 1205*, Zagreb 1973; J. Lučić, *Dubrovčani na jadranskom prostoru od VII stoljeća do godine 1205*, v: Rad J. A. Z. U., Zagreb 369, 5—38; Ž. Rapanić, *Marginalija o »postanku« Dubrovnika*, v: *Hrvatsko arheološko društvo*, sv. 12, Zagreb 1988, 39—50; J. Stojić, *Istraživanja, nalazi i problemi prezentacije pod katedralom i Bunicevom poljanom*, v: *Obnova Dubrovnika 1979—1989*, Zagreb 1989, 326—335; Ž. Rapanić, *Arheološka istraživanja nakon potresa i počeci Dubrovnika*, ibidem, 339—345.

Duklja in Drač: J. Kovačević, *Od dolaska Slovena do kraja XII veka*, v: *Istorija Crne Gore*, I, Titograd 1967, 281—444; D. Srejskić, *Istorija srpskog naroda*, I, *Od najstarijih vremena do maričke bitke (1371)*, Beograd 1981; A. Ducellier, *La Façade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki 1981; J. Ferluga, *Drač i njegova oblast od VII do početka XIII veka*, v: *Glas Srpske Akademije Nauka i Umetnosti* 343, *Odeljenje istorijskih nauka*, knj. 5, 1986, 65—130.

Riassunto

BISANZIO E L'ADRIATICO (VI—XIII SEC.).

Jadran Ferluga

Il tema non è stato fino ad oggi, almeno a mia conoscenza, trattato nel suo complesso nè dal punto di vista bizantino nè per l'importanza che aveva nei rapporti economici, culturali e politici fra Occidente e Oriente visti da Costantinopoli. Non c'è quindi una monografia sul tema anche se ci sono utilissimi ed interessantissimi articoli mentre in storie e studi l'Adriatico viene trattato sotto speciali punti di vista o sono stati studiati aspetti particolari limitati in materia o cronologicamente (Lenel, Kretschmayr, Cessi, Luzzatto, Lombard, Pertusi, Thiriet, Klaić, Schmiedt, Carile, Ferluga ecc. per non citarne che alcuni).

All'epoca tardo-romana l'Adriatico rimase un lago romano appartenente per la maggior parte alla prefettura italiana. Le invasioni barbariche a partire dal secolo IV (Visigoti, Unni, Ostrogoti ecc.) lo toccarono appena anche se indirettamente influirono sulla vita lungo le sue coste. La pressione barbarica nei Balcani e nell'Italia settentrionale aumentò lo spostamento demografico dall'interno verso le coste adriatiche rafforzandovi così l'elemento romano. Cambiamenti radicali ebbero però luogo solamente con l'insediamento longobardo in Italia e con quello slavo nei Balcani. La riconquista giustiniana della Dalmazia e dell'Italia riconfermò l'importanza strategica dell'Adriatico per l'Impero bizantino: il mare e le sue coste videro spesso flotte e operazioni militari di grande portata e qui basti ricordare tanto la prima presa di Ravenna nel 540 e soprattutto la definitiva vittoria di Narsete sui Goti nel 552. Partito da Salona l'esercito bizantino passò dalla Dalmazia in Istria e poi seguendo lagune e lidi veneti sorprese i Goti a Ravenna cui seguì la loro definitiva disfatta.

L'esarcato ebbe la capitale a Ravenna, allora porto di primaria importanza sull'Adriatico, non solo militare, chè gli esarchi avevano una loro flotta, ma anche centro commerciale, politico e amministrativo di grande e gloriosa tradizione, ricco di opere d'arte della più grande qualità. Col tempo l'esarcato perse territori e, in seguito alla situazione generale dell'Impero, anche d'importanza mentre il baricentro del potere bizantino in Italia s'andava spostando verso il Meridione della penisola. Durante questi secoli però l'Adriatico continuò ad essere solcato da navi mercantili ed i rapporti fra Occidente e Oriente dimunirono in parte ma non cessarono del tutto. Cambiò la costruzione delle navi, diminuì il loro tonnellaggio ma aumentò la portata del carico e i traffici continuarono anche se ridotti e ciò contribuì a superare

la crisi economica dell'epoca. Intanto sulle sponde adriatiche si svilupparono vecchi e nuovi porti nella Venezia, Romagna, Istria, Dalmazia, Puglia dove si recavano mercanti e marinai con i loro prodotti e le loro navi. Con la caduta dell'esarcato di Ravenna nel 751 non cambiò di molto la situazione politica e economica quale stava sbocciando. Non l'arrestò nemmeno la breve, anche se pericolosa avanzata franca, all'inizio del secolo IX, né l'occupazione della Venezia ed in parte della Dalmazia. La flotta bizantina intervenne e ristabilì l'equilibrio politico; era però l'ultima volta che una squadra navale bizantina entrava nelle acque dell'alto Adriatico. Bisanzio si stava ritirando dall'Adriatico; ormai le sue basi erano Durazzo, Cefalonia e in parte i porti della Puglia mentre nell'alto e medio Adriatico Venezia ed in parte le città della Dalmazia, pur sempre ambedue province bizantine, prendevano su di sé la polizia marittima.

La metà del secolo IX è segnata da due fenomeni di differente portata: l'invasione araba dell'Adriatico e la definitiva apparizione degli Slavi, Croati e Narentani, quale forza marittima che tagliava la rotta commerciale per e dall'Oriente lungo la costa orientale, allora e per secoli ancora la più sicura via marittima (numerose isole e canali, sicuri e ben forniti porti, correnti e venti favorevoli, ecc.) dall'alto Adriatico al canale di Otranto. Il pericolo arabo per quanto grande, poiché arrecò seri danni a città, porti e mercanti dalmati, istriani, veneziani, pugliesi ed altri, senza contare le gravi perdite navali veneziane, cessò relativamente presto. La prima flotta araba era entrata nell'Adriatico nell'840 e già nel 875 ebbe luogo la loro ultima spedizione navale in questo mare. A ciò aveva contribuito oltre allo sforzo veneto anche la nuova politica bizantina di Basilio I in Occidente, soprattutto nell'Italia meridionale, in particolare sotto Bari. Croati e Narentani furono per Venezia certo un pericolo maggiore di quello arabo ma anche di più lunga durata. Dagli anni 30 del secolo IX fin quasi verso la fine dell'XI Croati e Narentani, attraverso varie fasi, furono per Venezia, per le sue navi e flotte e per i suoi marinai e mercanti il nemico più pericoloso nell'Adriatico. Durante la prima fase, fino alla fine del secolo IX, tutte le spedizioni navali veneziane, dell'842, 864, 872 e 887 contro Croati e Narentani, che corseggiavano le città marittime istriane e venete, che rapinavano i mercanti veneziani rimasero senza effetto. La pace che veniva conclusa quasi dopo ogni spedizione era di breve durata. Probabilmente Venezia pagò dall'878 in poi ai Croati e dal 948 ai Narentani un tributo che doveva garantire una sicura e tranquilla navigazione lungo le coste orientali dell'Adriatico. Il X secolo fu relativamente tranquillo: fuori il commercio, soprattutto veneziano, ma anche quello dalmato, pugliese e degli altri, ma verso la fine del secolo i rapporti veneziano-slavi divennero nuovamente tesi. Ne seguì l'intervento militare veneziano che culminò nella famosa spedizione dell'anno 1000, sotto il doge Pietro II Orseolo, in Dalmazia dove il processo di individualizzazione delle città aveva raggiunto ormai un alto grado. Le città dalmate giurarono «fedeltà» al doge e questi aggiunse al suo titolo di *dux Veneticorum* quello di *dux Dalmatianorum* mentre la sovranità bizantina era riconosciuta nel seguente modo: nelle preghiere in chiesa gli imperatori venivano nominati prima del doge. Credo però che non si possa parlare di ambizioni veneziane volte alla conquista della Dalmazia bizantina o della costa orientale dell'Adriatico, né tanto meno che la Dalmazia sia divenuta possesso veneziano: dal punto di vista formale certamente non lo era. Le espressioni di sottomissione e fedeltà che le città avevano rivolto al doge, testimoniano la nuova situazione che si andava affermando nell'Adriatico, dove Venezia aveva intrapreso il primo passo importante, anche se per il momento transitorio, per un effettivo dominio. Nell'XI secolo Bisanzio rafforzò la sua posizione nella Dalmazia centrale; Ragusa divenne all'inizio del secolo tema con compiti prevalentemente marittimi; le isole del Quarnero furono più strettamente legate a Venezia alla quale pagavano un tributo.

Cambiamenti di una certa importanza ebbero luogo durante la seconda metà del secolo XI. L'anno 1071 fu per l'Impero bizantino fatale: in seguito alla battaglia di Manzikert andò perduta gran parte dell'Asia Minore, i Normanni presero Bari ponendo così definitivamente fine al dominio bizantino in Italia; gli Ungheresi occuparono Sirmio e Belgrado e l'anno dopo nel cuore dei Balcani si sollevarono gli Slavi sotto Giorgio Vojteh; qualche anno prima era andata perduta la Dalmazia che era stata unita al regno croato. Nella seconda metà dell'XI secolo nell'Adriatico dominava nuovamente Venezia, che si era frattanto riavuta dalla crisi post-orseoliana e che era nuovamente preoccupata per la minaccia normanna in quel mare per lei tanto importante. Intervenne quindi una prima volta nel 1075 contro le città dalmate, che avevano chiamato i Normanni, ma ben più importante fu l'aiuto porto nel 1081 all'imperatore Alessio I Comneno contro i Normanni sbarcati in Epiro. Con l'aiuto della flotta veneta e con nuove forze raccolte dall'imperatore i Bizantini riuscirono nel 1085 a respingere l'invasione e cacciare in mare i Normanni. Per l'aiuto porto Venezia ottenne nel 1082 con crisobollo imperiale larghi privilegi commerciali che stanno all'inizio della sua fortuna e grandezza commerciale e politica nel Medioevo,

mentre significano per Bisanzio l'inizio della fine della sua posizione predominante nel commercio mediterraneo soprattutto in quello del Levante.

Il secolo XII vide l'espansione continua del commercio e del potere veneziano e nessuna misura bizantina, nemmeno quella più radicale del 1071, arrestarono l'avanzata ed il progresso economico e commerciale di Venezia. Nell'Adriatico era cambiata la situazione politico-territoriale con la scomparsa del regno croato, ancor prima del principato narentano, e con l'apparizione sulla costa orientale dell'Ungheria, mentre la politica veneziana stava diventando sempre più aggressiva. Bisanzio appare in questo mare, per lei ormai periferico, con spedizioni di carattere transitorio. Nel 1155 truppe bizantine occupavano le regioni della costa occidentale dell'Adriatico da Ancona a Taranto ma già nel 1156 una coalizione, alla quale si era unita anche Venezia, pose fine alla conquista. Dal 1165 al 1182 la Dalmazia centrale e meridionale, unite più o meno all'Epiro (Albania) fu ducato bizantino con capitale Spalato, non Zara. Eccetto questi due effimeri e brevi episodi bizantini era Venezia che ormai dominava nell'Adriatico. Bisanzio si era ritirata sulla base militare e navale di Durazzo; Ragusa quasi indipendente riconosceva la sovranità bizantina più formalmente che realmente. Venezia fu spesso in lotta con gli Ungheresi per la Dalmazia a Nord di Ragusa ma teneva saldamente sotto controllo le isole del Quarnero così come anche l'Istria occidentale e le coste fino quasi ad Ancona mentre dalle Marche alle Puglie si stavano sviluppando città e porti, che se anche sotto sovranità papale o normanna, non potevano ignorare gli interessi di Venezia, sempre più forte e più aggressiva.

Dopo la quarta crociata e la prima caduta dell'Impero bizantino nel 1204 questi non mostrò nè mai più avanzò pretese formali o dissimulate sull'Adriatico e le sue sponde, di fatto perduti nell'ultimo secolo.

KRONIKA

Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinsko pisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE MEŠTNE HIŠE (1958), 128 strani.

— Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.